БІДНІ ЛЮДИ

Роман

Ох, оці вже мені казкарі! Нема того, щоб написати щось корисне, приємне, втішне, а вони все потаємне із землі викопують!.. От би вже заборонив їм писати! Ну що-бо то таке: читаєш... мимохіть замислишся, — а там усяка нісенітниця й полізе в голову; далебі, заборонив би їм писати; отак-таки просто й заборонив би зовсім.

Кн. В. Ф. Одоєвський Квітня 8-го

Безцінна моя Варваро Олексіївно!

Учора я був щасливий, надміру щасливий, донезмоги щасливий! Ви хоч зроду раз, затята дівчино, мене послухали. Увечері, годині о восьмій, прокидаюсь (ви знаєте, маточко, що я годинку-дві люблю поспати, повернувшись із посади), свічку дістав, готую папери, застругую перо, аж підводжу зненацька очі,— далебі, в мене серце так і застрибало! То ви таки зрозуміли, чого мені хотілося, чого сердечку моєму хотілося! Бачу, ріжечок фіранки над вікном вашим загнуто й причеплено до вазона з бальзаміном, точнісінько так, як я вам тоді натякав; тут же здалося мені, що й личко ваше мигнуло біля вікна, що й ви до мене з кімнатки вашої дивилися, що й ви про мене думали. І як же мені досадно було, голубонько моя, що миловидого личка вашого я не міг розглядіти гарненько! Був час, коли й ми ясно бачили, маточко. Не радість старість, рідна моя! Ось і тепер усе якось рябить в очах; попрацюєш трошечки увечері, щось там попишеш, а вранці й очі червоні, і сльози біжать, аж совісно перед чужими буває. Одначе ж в уяві моїй так і заясніла ваша усмішечка, ангелятко, ваша добренька, привітна усмішечка; і на серці в мене нестеменні-сінько так почувалося, як тоді, коли я поцілував вас, Варенько, — пам'ятаєте, ангелятко? А знаєте, голубонько моя, мені

навіть здалося, що ви там на мене пальчиком насварилися? Чи так, пустунко? Неодмінно ви це все опишіть найдокладніше у вашому листі.

Ну, а яка наша придумочка з фіранкою вашою, Варенько? Премило, еге? Чи сиджу роблю, чи лягаю спати, чи прокидаюсь, "уже знаю, що' й ви там про мене думаєте, мене пам'ятаєте, та й самі здорові й веселі. Спустите фіранку — значить, на добраніч, Макаре Олексійовичу, спати час! Підгорнете — значить, на добридень, Макаре Олексійовичу, як ви там спали, або: як ви, чи при здоров'ї, Макаре Олексійовичу? Що ж до мене, то я, хвала твордевІ, здорова й благополучна! Бачите, душечко моя, як це ловко придумано; і листів не треба! Хитро, правда? І А придумочка ж то моя! А що, який я на ці діла, Варваро Олексіївно!

Доповім я вам, маточко моя, що спав я сюю ніч добрим ладом, як і не сподівався, і з того вельми вдоволений; хоча на нових квартирах, з новосілля, і завжди якось не спиться; усе щось так, та не так! Устав я сьогодні таким ясним соколом — любо-весело! І який же ранок сьогодні гарний, маточко! У нас роз" чинили вікно; сонечко світить, пташки цвіриньчать, повітря дише весняними пахощами, і вся природа віджив-люється — ну, й інше там усе було теж відповідне; все в порядку, по-весняному. Я навіть і помріяв сьогодні приємненько так, і все про вас були мрії мої, Варенько. Порівняв я вас із пташкою небесною, на втіху людям та на окрасу природи створеною. Тут же подумав я, Варенько, що й ми, люди, котрі живемо в турботах і хвилюваннях, повинні теж заздрити безтурботному й невинному щастю небесних птахів,— ну, й інше все таке ж, сьому ж подібне; тобто я все такі порівняння віддалені * робив. У мене там книжка є одна, Варенько, то в ній те ж саме, все отаке ж вельми докладно описано. Я до того пишу, що різні ж бувають мріяння, маточко. А ось тепер весна, то й думки все такі приємні, гострі, вигадливі, й мрії приходять ніжні, все в рожевому кольорі. Я до того й написав це все; а втім, я це все з книжки взяв. Там автор виявляє таке саме бажання віршами і пише —

Чому я не птиця, не хижая птиця! 1

1 Тут і далі віршовані уривки — в перекладі Ф. Скляра. (Ред.)

Ну і т. д. Там і ще є різні думки, та бог з ними! А от руди це ви ранком ходили сьогодні, Варваро Олексіївно? Я ще й на посаду не збирався, а ви, справді-таки мов нташка весняна, пурхнули з кімнати й двором пройшли така веселенька. А як мені було весело, на вас дивлячись! Ой Варенько, Варенько! Ви не сумуйте: сльозами горю пособити не можна; це я знаю, масочко моя, це я з досвіду знаю. Тепер же вам так рупокійно, та й на здоров'ї ви трохи поправились. Ну, що ваша Федора? Ой яка ж вона добра жінка! Ви мені, Варенько, напишіть, як ви з нею там живете

тепер і чи з усього ви вдоволені? Федора ж бо трохи буркотлива; та ви на це не зважайте, Варенько. Бог з нею! Вона така добра.

Я вже вам писав про тутешню Терезу,— теж і добра, й вірна жінка. А вже як мене турбували наші листи! Як їх передавати будемо? А от як стій послав господь на наше щастя Терезу. Вона жінка добра, лагідна, безсловесна. Але наша хазяйка просто безжальна. Запихає її в роботу наче ганчірку якусь.

Ну, в які ж я нетрі потрапив, Варваро Олексіївно! Ну, вже квартира! Перше ж я жив таким глухарем, самі знаєте: смирно, тихо; в мене, бувало, муха летить, то й муху чути. А тут галас, гамір, гвалт! Та ви ж пак ще й не знаєте, як це все тут улаштовано. Уявіть, приміром, довгий коридор, зовсім темний і брудний. По праву його руку буде глуха стіна, а по ліву все двері та двері, наче нумери, все так уряд простягаються. Ну, от і наймають ці нумери, а в них по одній кімнатці в кожному; живуть в одній і по двоє, й по троє. Порядку не питайте — Ноїв ковчег! А втім, здається, люди хороші, все такі освічені, вчені. Чиновник один є (він десь по літературній лінії), людина начитана: і про Гомера, й про Брамбеуса, і про різних у них там авторів говорить, про все говорить,— розумна людина! Два офіцери живуть і все в карти грають. Мічман живе; англієць-учитель живе. Стривайте, я вас потішу, маточко: опишу їх у майбутньому листі сатирично, тобто які вони там самі по собі, най-

докладніше. Хазяйка наша — малесенька й брудна бабка, цілий день у пантофлях та в шлафроку ходить і цілий день усе на Терезу гримає. Я живу в кухні, або далеко правдивіше буде сказати ось як: тут поруч кухні є одна кімната (а в нас, треба вам зауважити, кухня чиста, світла, дуже гарна), кімнатка невеличка, куточок такий скромний... тобто, ще б краще сказати, кухня велика на три вікна, то в мене уздовж поперечної стіни перегородка, ото й виходить, немовби ще кімната, нумер понадштатний; усе просторе, вигідне, і вікно є, і все,— одно слово, все вигідне. Ну, оце-от мій куточок. Ну, то ви й не думайте, маточко, щоб тут щось таке інше і таємничий смисл якийсь був; що ось, мовляв, кухня!— тобто я, хай і так, і в цій самій кімнаті за перегородкою живу, але це нічого; я собі від усіх осібно, помаленьку живу, нищечком живу. Поставив я у себе ліжко, стіл, комод, стільців парочку, образ повісив. Правда, є квартири й кращі,— може, є й багато кращі, та вигода головне; адже це я все задля вигоди, і ви не думайте, що задля чогось іншого. Ваше віконце насупроти, через двір; а двір вузенький, вас мимохідь побачиш — усе веселіше мені, горопашному, та й дешевше. У нас тут найгірша кімната, з харчами, по тридцять п'ять карбованців асигнаціями здається. Не з нашим достатком! А за свою квартиру я плачу сім карбованців асигнаціями, та харчі коштують п'ять карбованців сріблом: от двадцять чотири з півкарбованцем, а перше рівно тридцять платив, зате багато чого собі не дозволяв; чай пив не завжди, а тепер ось і на чай, і на цукор заощадив. Воно, знаєте, рідна моя, чаю не пити якось соромно; тут усе люди з достатком, то й соромно. Заради чужих і п'єш його, Варенько, для годиться, про людське око; а як на мене, то байдуже, я не примхливий. Покладіть так, для кишенькових грошей — усе скількись та треба — ну чобітки якісь там, сяка-така одежина — чи багато лишиться? От і вся моя платня. Я-то не нарікаю і вдоволений. Воно досить. Ось уже кілька літ досить; нагороди також бувають.— Ну, прощайте, моє ангелятко. Я там купив двойко вазонів з бальзамінчиком та гераньку — недорого. А ви, може, й резеду любите? То й резеда є, ви напишіть; та знаєте, все якнайдок-ладніше напишіть. Ви, проте, не думайте чого-небудь і не майте, маточко, сумніву за мене, що я таку кімнату найняв. Ні, це вигода примусила, й сама вигода спокусила мене. Я ж, маточко, гроші збиваю, відкладаю; в мене копійчина водиться. Ви

не дивіться на те, що я такий тихенький, що, здається, муха мене крильцем переб'є. Ні, маточко, я для себе не промах, і вдачі зовсім такої, як годиться твердій і безтурботної душі людині. Прощайте, моє ангелятко! Розписався я вам мало не на двох аркушах, а на службу давно пора. Цілую ваші пальчики, маточко, і перебуваю

вашим найнижчим слугою й найвірнішим другом

Макаром Дєвушкіним.

Р. Б. Про одне прошу: відписуйте мені, ангелятко ^іоє, якнайдокладніше. Я вам із сим посилаю, Варенько, фунтик цукерків; то ви ними поласуйте на здоров'я, та бога ради мною не клопочіться і не будьте в претензії. Ну, то прощайте ж, маточко.

Квітня 8-го

Шановний добродію, Макаре Олексійовичу!

Знаєте ви, що доведеться, врешті, зовсім посваритися з вами? Присягаюся вам, добрий Макаре Олексійовичу, що мені навіть важко приймати ваші подарунки. Я знаю, чого вони вам варті, яких нестатків та відмовлянь самому собі найпотрібнішого. Скільки разів я вам казала, що мені нічого не треба, анічогісінько; що я неспроможна віддячитися вам і за ті добродійства, якими ви досі ущедряли мене. І навіщо мені ці вазони? Ну, бальзамінчики ще нічого, а ге-ранька нащо? Одне слівце бовкнеш, як от про цю герань, а ви вже враз і купите; і дорого ж, мабуть? Яка краса на ній квітки! Яскраво-червоні хрестиками. Де це ви здобули таку гарненьку гераньку? Я її посеред вікна, поставила, на найвиднішому місці; долі ж поставлю лавочку, а на лавочку ще квіток понаставляю; ось тільки дайте мені самій розбагатіти! Федора не навтішається; у нас тепер наче рай у кімнаті,— чисто, ясно! Ну, а цукерки навіщо? І далебі, я зараз же з листа вгадала, що у вас щось та не так—і рай, і весна, і пахощі линуть, і пташки цвірінчать. Що це, думаю

я, чи нема тут часом і віршів? Справді-бо, самих тільки віршів і бракує в листі вашому, Макаре Олексійовичу! І відчуття ніжні, і мрії в рожевому кольорі— все тут є! Про фіранку й не думала; вона, мабуть, сама зачепилася, коли я вазони переставляла; ось вам!

Ой Макаре Олексійовичу! Що ви там не кажіть, як не вираховуйте свої прибутки, щоб обдурити мене, щоб показати, що вони геть усі йдуть на самого вас, але від мене не потаїте й не сховаєте нічого. Ясно, що ви через мене втрачаєте найпотрібніше. Чого ото ви, приміром, надумали таку квартиру найняти? Адже вас непокоять, турбують; вам тісно, незручно. Ви любите самотність, а тут і чого-чого нема біля вас! А ви могли б куди краще жити з вашою платнею. Федора каже, що ви перше й не порівняти краще, ніж тепер, жили. Невже ж ви так усе життя своє прожили, в самотині, в нестатках, бев радощів, без' дружнього привітного слова, у чужих людей кутки наймаючи? Ой як мені шкода вас, добрий друже! Бережіть хоч здоров'я своє, Макаре Олексійовичу! Ви кажете, що в вас очі слабіють, то не пишіть при свічках; навіщо писати?

Ваша запопадливість до служби й без того, мабуть, відома вашим начальникам.

Ще раз благаю вас, не витрачайте на мене стільки грошей. Знаю, що ви мене любите, та самі ж то ви небагаті... Сьогодні я теж весела встала. Мені було так гарно; Федора давно вже робила та й мені роботу дістала. Я так зраділа; сходила тільки шовку купити та й заходилась працювати. Цілий ранок мені було так легко на душі, я така весела була! А тепер знову все чорні думки, сумно; усе серце знудилося.

Ой, що-то буде зо мною, яка-то буде моя доля! Важко те, що я нічого не знаю, що я не маю майбутнього, що я й угадати не можу, що зо мною станеться. Назад і глянути страшно. Там усе таке горе, що серце крається від самого спогаду. Вік нарікатиму на лихих людей, що занапастили мене!

Смеркає. Час до роботи. Я вам про багато чого хотіла б написати, та ніколи, на строк робота. Треба поспішати. Листи, звичайно, добра річ; все не так нудно. А чом ви самі до нас ніколи не зайдете? Чому це, Макаре Олексійовичу? Адже тепер вам близько, та й час іноді випадає у вас вільний. Зайдіть, будь ласка! Я бачила вашу Терезу. Вона, здаєтьс*я, така хвора; жаль було її; я дала їй двадцять копійок. Ага пак! Трохи була не забула: неодмінно напишіть усе, якнайдокладніше, про ваше життя-буття. Які люди навколо вас, і чи добре ви з ними живете? Мені дуже хочеться це все знати. Глядіть же, неодмінно напишіть! Сьогодні я вже умисне ріжок загну. Лягайте раніше; вчора я до півночі в вас світло бачила. Ну, прощайте. Сьогодні й туга, й нудно, й сумно. Либонь, уже день такий! Прощайте.

Ваша Варвара Доброселова.

Квітня 8-го

Шановна добродійко, Варваро Олексіївно!

Так, маточко, так, рідна моя, мабуть, така вже днина на мою долю горопашну випала! Так; пожартували ви з мене, старого, Варваро Олексіївно! А втім, сам винен, кругом винен! Не заходити б старощами з космиком волосся в амури та в екіvоки... І ще скажу, маточко: чудна іноді людина, дуже чудна. І, святі ви мої! про що заговорить, заведе часом! А що виходить, що випливає з цього? Та нічогісінько не. випливає, а виходить така погань, що борони мене, господи! Я, маточко, я не гніваюсь, а так досадно тільки дуже згадувати про все, досадно, що я вам написав так фігурно й по-дурному. І на посаду я пішов сьогодні таким гоголем-півнем; сяйво таке було на серці. На душі з доброго дива таке свято було; весело було! До паперів узявся ретельно — та що вийшло потім з цього! Вже згодом тільки коли оглядівся, то все стало, як перше,— і сіреньке, й темненьке. Все ті самі чорнильні плями, все ті самі столи й папери, та й я все такий самий; так,^який був, такісінький і лишився,— то чого ж тут було на Пегасі їздити? Та з чого це все пішло? Що сонечко проглянуло та небо полазуровіло! З цього, чи що? Та й що за

пахощі такі, коли на нашому дворі під вікнами й чого-чого не трапляється! Мабуть, це мені все з дурного розуму так здалося. А буває ж часом, що заблудить отак людина у власних почуттях своїх та й заплеще нісенітницю. Це не від чого іншого походить, як від зайвої, дурної гарячності серця. І додому я не прийшов, а приплентався; голова в мене з доброго дива розболілась; це вже, либонь, усе одне до одного. (У спину, чи що, надуло мені). Я ж бо весні зрадів, дурень заплішений, та в холодній шинелі пішов. І в почуттях ви моїх помилилися, рідна моя! Звірення їх зовсім в інший бік сприйняли. Батьківська приязнь надихала мене, єдино чиста батьківська приязнь, Варваро Олексіївно; бо я посідаю у вас місце батька рідного, через гірке сирітство ваше; кажу це від душі, від щирого серця, як родич. Бо як би там не було, а я вам хоч далекий родич, хоч, за прислів'ям, і сьома вода на киселі, а все ж родич, і тепер найближчий родич І заступник; бо там, де ви найближче за все мали право шукати заступництва і оборони, знайшли ви зраду та кривду. А за віршики скажу я вам, маточко, що непристойно мені на старості літ у складанні віршів вправлятися. Вірші — дурниця! За вірші і в школах тепер дітлахів січуть... ось воно що, рідна моя.

Що це ви пишете мені, Варваро Олексіївно, про вигоди, про спокій та про всяку всячину? Маточко моя, я не гидливий і не вимогливий, ніколи краще, ніж тепер, не жив; то чого ж на старості літ вередувати? Я ситий, вбраний, взутий; та й куди нам витівки витівати! Не графського роду! Родитель мій був не з дворянського стану і з усією сім'єю своєю бідніший за мене прибутками. Я не зніжений! А втім, коли на правду пішло, то на колишній квартирі моїй усе було куди краще; привільніше було, маточко. Звичайно, й теперішня моя квартира гарна, навіть дечим веселіша й, коли хочете, різноманітніша; я проти цього нічого не кажу, та все ж за тією жаль. Ми, старі, тобто літні люди, до старих речей, як до чогось рідного, звикаємо. Квартирка була, знаєте, маленька така; стіни були... ну, та що казати! — стіни були як і всі стіни, не в них і сила, а от спогади про все моє колишнє на мене тугу наганяють... Дивна річ — важко, а спогади немовби приємні. Навіть що погане було, на що часом і досадував, і те у спогадах якось звільняється від поганого і постає в уяві моїй привабливим. Тихо жили ми, Варенько; я та хазяйка моя, бабуся,

покійниця. Ось і бабусю мою з сумом пригадую тепер! Хороша була вона жінка й недорого брала за квартиру. Вона, бувало, все в'язала з шматинок різних укривала на аршинних спицях; тільки цим і займалася. Світло ми з нею разом держали, то за одним столом і працювали Онука в неї Маша була —дитиною ще пам'ятаю її — років тринадцяти тепер буде дівчинка. Така пустунка була, веселенька, все нас смішила; от ми втрьох так і жили. Бувало, довгого зимового вечора посідаємо до круглого столу, вип'ємо чайку, а тоді й до діла візьмемося. А бабуся, щоб Маші не було нудно та щоб не пустувала пустунка, казок, бувало, почне казати. І які казки були! Не те що дитя, а й тямуща й розумна людина заслухається. Чого там? Сам я, бувало, закурю собі люлечку та так заслухаюсь, що й про діло забуду. А дитя, пустунка наша, загадається; нідопре рученям рожеву щічку, ротик свій розтулить гарненький і, тільки-но страшна казка, так і тулиться, тулиться до бабусі. А нам любо було дивитися на неї; і не побачиш, як свічка нагорить, не чуєш, як надворі часом і хуга лютує, і метелиця мете. Гарно було нам жити, Варенько; і отак ми мало не двадцять років укупі прожили. Та що це я забалакався! Вам, може, така матерія не до вподоби, та й мені згадувати не так уже легко, надто тепер: час присмерки. Тереза з чимось порається, в мене болить голова, та й спина трохи болить, та й думки якісь чудні, немовби й вони теж болять; сумно мені сьогодні, Варенько! Що ж це ви пишете, рідна моя? Як же я до вас прийду? Голубонько моя, що ж люди скажуть? Таж через двір перейти треба буде, наші помітять, розпитувати почнуть,— балачки підуть, плітки підуть, справі нададуть іншого смислу. Ні, ангелятко моє, я вже вас завтра на всеношній побачу; це буде обачніше і для обох • нас нешкідливіше. Та вибачте, маточко, за те, що я вам такого листа написав, як перечитав, то й бачу, що все таке безладне. Я, Варенько, стара, невчена людина; замолоду не вивчився, а тепер і в голову ніщо не піде, коли знову вчитися починати. Признаюся, маточко, не мастак описувати і знаю, без того, щоб чужий хтось указував та висміював, що коли схочу щось вигадливіше написати, то дурниць наплету. Бачив вас біля вікна сьогодні, бачив, як ви штору спустили. Прощайте, прощайте, боже вас бережи! Прощайте, Варваро Олексіївно.

Ваш безкорисливий друг Макар Девушкін.

Р. Б. Я, рідна моя, сатири ні про кого не пишу тепер. Старий я став, матінко, Варваро Олексіївно, щоб по-дурному смішкувати! І з мене засміються, як те прислів'я російське каже: хто, мовляв, під ким яму копає, то той... і сам туди ж.

Квітня 9-го

Шановний добродію, Макаре Олексійовичу!

Ну, як не сором вам, друже мій і благодійнику, Макаре Олексійовичу, так зажуритися й закапризувати. Невже ви образились! Ой, я часто буваю необережна, але не думала, що ви слова мої сприймете як ущипливий жарт. Будьте певні, що я ніколи не насмію жартувати з вашого віку та з вашої вдачі. Сталося ж це все через мою пустотливість, а більше тому, що страшенно нудно, а з нудьги до чого не візьмешся? Я ж бо гадала, що ви самі в своєму листі хотіли посміятися. Мені страшенно сумно стало, коли я побачила, що ви невдо-волені з мене. Ні, добрий друже мій і благодійнику, ви помилитесь, якщо запідозрите мене в нечулості й невдячності. Я вмію оцінити в моєму серці все, що ви зробили для мене, захистивши мене від лихих людей, від їхнього гоніння й ненависті. Я вік за вас бога молитиму, і якщо моя молитва дохожа до бога і небо чує її, то ви будете щасливі.

Мені сьогодні зовсім— недужиться. Мене кидає то в жар, то в холод. Федора дуже турбується за мене. Ви даремно соромитесь ходити до нас, Макаре Олексійовичу. Яке іншим діло! Ви з нами знайомі, та й край!.. Прощайте, Макаре Олексійовичу. Більше писати тепер нема про що, та й не можу: страшенно недужиться. Прошу вас іще раз не гніватися на мене й бути певним тої повсякчасної шани й тої прив'язаності, з якими честь маю перебувати найвідданішою й найпокірнішою усл у жницею вашою

Варварою Доброселовою.

Квіти" 12-го

Шановна добродійко, Варваро Олексіївно!

Ой маточко моя, що це з вами! Адже ви щоразу ось так мене лякаєте. Пишу вам у кожному листі, щоб ви береглися, щоб ви кутались, щоб не виходили в негоду, обережні були у всьому,— а ви, ангелятко моє, мене й не слухаєте. Ой голубонько моя, ну, наче ви дитина яка-небудь! Адже ви слабенькі, як соломинка слабенькі, це я знаю. Ледь вітрець якийсь, то ви вже й хворієте. Тож стерегтися треба, самій про себе дбати, уникати небезпек і друзів своїх у горе і в смуток не вганяти.

Виявляєте бажання" маточко, докладно дізнатися про моє життя-буття та про все, що мене оточує. З радістю поспішаю виконати ваше бажання, рідна моя! Почну спочатку, маточко: більше порядку буде. По-перше, в домі у нас, на чистому вході, сходи вельми посередні; особливо парадні — чисті, світлі, широкі, все чавун та червоне дерево. Зате вже про чорні й не питайте: гвинтові, сирі, брудні, східці поламані, і стіни такі масні, що рука липне, коли на них спираєшся. На кожній площадці стоять скрині, стільці й шафи поламані, ганчір'я розвішане, шибки повибивані; помийниці стоять з усякою нечистю, з гряззю, з сміттям, з яєчною шкаралупою, з риб'ячими пузирями; дух поганий... одно слово, негарно.

Я вже описував вам розташування кімнат; воно, годі казати, зручне, це правда, але якось у них душно, тобто не те щоб воно пахло негарно, а так, якщо можна висловитися, трохи гнилий, гостро-підсолоджений запах якийсь. Попервах враження невигідне, але це все байдуже; побудеш у нас хвилин зо дві, то й минеться і не відчуєш, як усе минеться, бо й сам якось погано пропахнеш, і одяг пропахне, й руки пропахнуть, і все пропахне,— ну, й призвичаїшся. У нас чижики так і мруть. Мічман уже п'ятого купує,— не живуть у нашому повітрі, та й

годі. Кухня в нас велика, простора, світла. Щоправда, ранками чадно трохи, коли рибу чи м'ясо смажать, та поналивають і понамочують скрізь, зате вже ввечері рай. У кухні в нас на шворках повсякчас білизна висить стара; а що кімната моя недалеко, тобто майже прилягає до кухні, то дух від білизни мене непокоїть трохи; та дарма: поживеш і звикнеш потроху.

Від самого рана, Варенько, у нас метушня починається, встають, ходять, стукають,— це підводяться всі, кому треба, хто на службі або так, сам по собі; всі пити чай заходжуються. Самовари в нас хазяйські, здебільшого їх обмаль, ну то ми всі черги додержуємо; а хто потрапить не в чергу із своїм чайником, то зараз тому намилять голову. От я потрапив був першого разу, та... А втім, що ж писати! Отут я з усіма й познайомився. З мічманом із першим познайомився; відвертий такий, усе мені розповів: про татуся, про матінку, про сестрицю, що за тульським засідателем, і про місто Кронштадт. Обіцяв мені у всьому протегувати й відразу ж мене до себе на чай запросив. Знайшов я його в тій самій кімнаті, де в нас звичайно в карти грають. Там мені дали чаю і неодмінно хотіли, щоб я з ними в азартну гру грав. Сміялися вони чи ні з мене, не знаю; тільки самі вони цілісіньку ніч програли, і коли я ввійшов, то теж грали. Крейда, карти, дим такий ходив по всій кімнаті, що очі їло. Грати я не став, і мені зараз зауважили, що я про філософію говорю. Потім уже ніхто до мене й не звертався весь час; та я, правду сказати, радий був з того. Не піду тепер до них; азарт у них, чистий азарт! От у чиновника по літературній лінії так само бувають збори вечорами. Ну, в того гарно, скромно, невинно й делікатно; всі на чемній стопі.

Ну, Варенько, скажу вам ще мимохідь, що прегидка жінка наша хазяйка, до того ще суща відьма. Ви бачили Терезу. Ну, що вона таке справді? Худа, як общипане, миршаве курча. В домі й слуг усього двоє: Тереза та Фальдоні, хазяйський слуга. Я не знаю, може, в нього є й інше яке ім'я, тільки він і на це відгукується; всі його так кличуть. Він рудий, чухно якийсь, сліпий на одне око, грубіян: усе з Терезою лається, мало не б'ються. Взагалі жити мені тут не те щоб зовсім було добре... Щоб ото всі разом уночі поснули й заспокоїлися — цього ніколи не буває.

Повсякчас сидять десь та грають, а часом і таке діється, що негоже й розповідати. Тепер я все-таки трохи звик, а от дивуюся, як у такому содомі сімейні люди уживаються. Ціла сім'я бідарів якихось у нашої хазяйки кімнату наймає, тільки не поруч з іншими нумерами, а по другий бік,,у кутку, окремо. Люди сумирні! Про них ніхто нічого й не чує. Живуть вони в одній кімнатці, розгородивщись у ній перегородкою. Він якийсь чиновник без посади, років сім тому виключений за віщось із служби. Прізвище його Горшков; такий сивенький, маленький; ходить у такому заяложеному, такому потертому одягу, що боляче дивитися; куди гірший, ніж мій! Нужденний, недолугий такий (стрічаємося ми з ним часом у коридорі); коліна в нього тремтять, руки тремтять, голова тремтить, чи від хвороби якої, бог його знає; боязкий, боїться всіх, ходить сторіночкою; вже я сором'язливий часом, а цей іще гірший. В родині у нього — дружина й тройко дітей. Старший, хлопчик, весь у батька, теж такий миршавий. Дружина була колись дуже непогана з себе, і тепер помітно; ходить, бідолашна, в таких жалюгідних лахах. Вони, я чув, заборгували хазяйці; вона до них щось не дуже ласкава. Чув також, що в самого Горшкова неприємності якісь є, через них він і посади позбувся... процес не процес, під судом не під судом, під слідством якимсь, чи що,— вже не можу вам достеменно сказати. А бідні вони бідні — господи, боже мій! Завжди в кімнаті в них тихо й смирно, наче й не живе ніхто. Навіть дітей не чути. І не буває того, щоб діти коли попустували, погралися, а це вже негарна ознака. Якось раз мені ввечері трапилося повз їхні двері пройти; на той час у домі стало щось не як завжди тихо; чую схлипування, потім шепіт, потім знову схлипування, так немовби плачуть, та так тихо, так жалісно, що в мене все серце надірвалося, і потім цілу ніч думка про цих бідарів мене не покидала, так що й заснути не вдалось гарненько.

Ну прощайте, друже безцінний мій, Варенько! Описав я вам усе, як умів. Сьогодні я весь день тільки про вас і думаю. В мене за вас, рідна моя, все серце знудилося. Адже ось, душечко моя, я ось знаю, що в вас теплого салопа нема. Ой ці мені петербурзькі весни, вітри та дощички з сніжечком,— це ж смерть моя, Варенько! Таке "благорастворенiє воздухов", що борони мене, господи! Вибачте, душечко, за писання;

стилю нема, Варенько, стилю нема ніякого. Хоч би який був!, Пишу, що на думку навернеться, так, щоб тільки вас повеселити чимось. От коли б я вчився був як-небудь*^нШа, річ; а то ж як я вчився? Навіть і не на мідні копійки?

Ващ повсякчасний і вірнй^ифук

Мака& %б$ушкін.

Квітня 25-го

Шановний добродію, Макаре Олексійовичу!

Сьогодні сестру мою в перших Сашу зустріла! Жах! І вона загине, сердешна! Почула я також від людей, що Ганна Федорівна все про мене вивідує. Вона, здається, ніколи не покине мене переслідувати. Вона каже, що хоче простити мене, забути все минуле і що неодмінно сама навідає мене. Каже, що ви мені зовсім не родич, іцо вона ближча мені родичка, що родатися з нами ви не маєте ніякого права — і що мені соромно й непристойно жити вашою милостинею й на вашому утриманні... каже, що я забула її хліб-сіль, що вона мене з матінкою, може, від голодної смерті врятувала, що вона нас поїла-годувала і понад два з половиною роки на нас втрачалася, що вона нам поверх усього цього борг простила. І матінки вона пощадити не хотіла! А коли б знала бідна матінка, що вони зо мною зробили! Бог бачить!.. Ганна Федорівна каже, що я з дурості своєї свого щастя вдержати не вміла, що вона сама мене на щастя наводила, що вона в усьому іншому не винна та що я сама за честь свою не вміла, а може, й не хотіла оступитися. А хто ж тут винен, боже великий! Вона каже, що пан Биков цілком правий і що не з кожною ж одружуватися, котра... та що писати! Жорстоко чути таку неправду, Макаре Олексійовичу! Я не знаю, що зо мною тепер діється. Я тремчу, плачу, ридаю; цього листа я вам дві години писала. Я думала, що вона принаймні визнає свою провину передо мною; а вона от як тепер! Бога ради, не тривожтеся, друже мій, єдиний доброзичливцю

мій! Федора все перебільшує: я не хвора. Я тільки застудилася трохи вчора, коли ходила на Волково по матінці панахиду правити. Чом ви не пішли разом зо мною; я вас так просила. Ой бідна, бідна моя матінко, якби ти встала з домовини, якби ти знала, якби ти бачила, що вони зо мною зробили!..

В. Д.

Травня 20-го

Голубонько моя, Варенько!

Посилаю вам винограду трошки, душечко; одужуючій це, кажуть, добре, та й лікар рекомендує для заспокоєння спраги, так тільки єдино для спраги. Вам розанців недавно забажалося, маточко; то ось я вам їх тепер посилаю. Чи є у вас апетит, душечко? — ось що головне. А втім, слава богу, що все Минуло й скінчилося та що нещастя наші теж зовсім кінчаються. Подякуймо небо-ві! А щодо книжок, то дістати поки що ніде не можу. Є тут, кажуть, гарна книжка одна і вельми високим стилем написана; кажуть, що гарна, я сам не читав, а тут дуже хвалять. Я просив її для себе; обіцяли доставити. Тільки чи будете ви читати? Ви в мене щодо цього вередуха; важко догодити вашому смаку, я ж бо знаю вас, голубонько ви моя; вам, мабуть, усе віршування треба, зітхань, амурів,— ну, й віршів дістану, всього дістану; там є зошит один переписаний.

А я живу добре. Ви, маточко, за мене не турбуйтесь, будь ласка. А що Федора вам набалакала на мене, то це все дурниця; ви їй скажіть, що вона набрехала, неодмінно скажіть їй, плетусі!.. Я нового віцмундира зовсім не продавав. Та й навіщо, самі подумайте, навіщо продавати? От, кажуть, мені сорок карбованців сріблом нагороди виходить, то навіщо ж продавати? Ви, маточко, не турбуйтесь: вона надумлива, Федора, вона надумлива. Заживемо ми, голубонько моя! Тільки, ангелятко, одужуйте, бога ради, не засмутіть старого. Хто це каже вам, що я схуд? Наклеп,

знову наклеп! Здоровісінький і нагуляв тіла так, що самому стає совісно, ситий і вдоволений донесхочу; от аби ви тільки видужували! Ну, прощайте, моє ангелятко; цілую всі ваші пальчики і перебуваю

вашим вічним, незмінним другом

Макаром Дєвушкіним.

Р. Б. Ой душенько моя, що це ви справді знову стали писати?.. Що ви вигадуєте! Та як же мені ходити до вас так часто, маточко, як? — я вас питаю. Хіба темрявою нічною користуючись; та ось тепер і ночей майже не буває: пора така. Я й так, маточко моя, ангелятко, вас майже зовсім не покидав весь час, коли ви хворіли, коли ви без пам'яті лежали; але й тут я й сам уже не знаю, як я всі ці справи справляв; та й то потім перестав ходити, бо цікавитися й розпитувати почали. Тут уже й без того плітка заплелась якась. Я на Терезу покладаюсь; вона не балаклива; а все ж самі ви розміркуйте, маточко, яково це буде, коли вони все дізнаються про нас? Що вони подумають і що вони скажуть тоді? То от ви скріпіть сердечко, маточко, та перечекайте до одужання; а ми потім уже так, не дома, десь рандеву 1 влаштуємо.

Червня 1-го

Вельмиласкавий Макаре Олексійовичу!

Мені так хочеться зробити вам щось бажане й приємне за всі ваші турботи та піклування про мене, за всю £ашу любов до мене, що я вирішила, нарешті, скучаючи, пошукати в моєму комоді і знайти мій зошит, який тепер і посилаю вам. Я почала його ще в щасливу пору життя мого. Ви часто з цікавістю розпитували про моє колишнє життя-буття, про матінку, про Покровського, про моє перебування в Ганни Федорівни і, нарешті, про недавні нещастя мої і так нетерпляче бажали прочитати цей зошит, де мені схотілося, бозна-навіщо, відзначити деякі моменти з мого життя, тож я не маю сумніву, що зроблю вам велику

приємність моєю посилкою. А мені якось журно було перечитувати це. Мені здається, що я вже вдвоє постаріла, відколи написала в цих записках останній рядок. Усе це писано в різний час. Прощайте, Макаре Олексійовичу! Мені страшенно скучно тепер, і мене часто мучить безсоння. Пренудотне одужання!

В. Д.

1

Мені було тільки чотирнадцять років, коли вмер татусь. Дитинство моє було найщасливішим часом мого життя. Почалося воно не тут, а далеко звідси, в провінції, в глушині. Татусь був управителем величезного маєтку князя П—го в Т—й губернії. Ми жили в одному із сіл князя, і жили тихо, нечутно, щасливо... Я була така жвава маленькою; тільки й роблю, бувало, що гасаю по полях, по гаях, по саду, а мною ніхто й не клопотався. У татуся повсякчас були справи, матінка займалася господарством; мене нічого не вчили, а я з того й раділа. Бувало, від самого рана втечу або на став, або в гай, або на сіножать, або до женців,— і байдуже, що сонце пече, що забіжиш невідь-куди від села, подряпаєшся об кущі,, подереш своє платтячко,— дома потім лають, а мені й нічого.

І мені здається, я така була б щаслива, якби дове-

рандеву — побачення (франц.).

лося хоч усе життя моє не виїздити з села й жити на одному місці. А тим часом я. ще Дитиною мусила залишити рідні місця. Мені було; ще тільки дванадцять років, коли ми до Петербурга переїхали. Ой з яким смутком я пригадую наші сумні ёбори! Як я плакала, коли прощалася з усім, що таке миле було мені. Я пам'ятаю, що кинулась на шию татусеві і з слізьми благала зостатися хоч трошки в селі. Татусь закричав на мене, матінка плакала; казала, що треба, що справи цього вимагали Старий

князь П—й умер. Спадкоємці відмовили татусеві посади. У татуся були сякі-такі гроші в оборотах у руках приватних осіб у Петербурзі. Сподіваючись поправити свої обставини, він визнав за потрібне бути присутнім тут особисто. Про все це я дізналася від матінки згодом. Ми тут оселилися на Петербурзькій стороні і прожили на одному місці до самої татусевої кончини.

Як важко було мені призвичаюватися до нового життя! Ми в'їхали до Петербурга восени. Коли ми покидали село, день був такий ясний, теплий, яскравий; сільські роботи кінчалися; на токах уже громадилися величезні скирти хліба і юрмилися галасливі зграї птахів; все було таке ясне й веселе, а тут, при в'їзді нашому До міста, дощ, гнила осіння паморозь, негода, сльота і юрба нових, незнайомих людей, негостинних, невдоволених, сердитих! Сяк-так ми влаштувалися. Пам'ятаю, всі так метушилися в нас, всі клопоталися, заводилися новим господарством. Татуся все не бувало дома, у матінки не було хвили-ни спокійної — про мене забули зовсім.. Сумно було мені вставати ранком, після першої ночі на нашому новосіллі. Вікна наші виходили на якийсь жовтий паркан. На вулиці повсякчас була грязюка. Люди проходили рідко, і всі вони так щільно' кутались, всім так було холодно.

А дома в нас цілими днями була страшенна туга й нудьга. Рідних та близьких знайомих у нас майже не було. З Ганною Федорівною татусь був у сварці. (Він був їй щось винен). Ходили до нас досить часто люди у справах. Звичайно сперечалися, галасували, кричали. Після кожних відвідин татусь робився такий невдово-лений, сердитий; цілі години ходить, бувало, з кутка в куток, насупившись, і ні до кого слова не мовить. Матінка не сміла тоді й словечком звернутися до нього і мовчала. Я сідала десь у куточок за книжку й сиділа смирно, тихо, ворухнутися, бувало, не смію.

За три місяці по приїзді нашому До Петербурга мене віддали до пансіону. От сумно було мені спочатку серед чужих людей! Усе таке сухе, непривітне було,— гувернантки такі крикухи, дівиці такі насмішниці, а я така дикунка. Суворо, вимогливо! Призначені на все

години, спільна їда, нудні вчителі — все це спочатку змордувало, змучило мене. Я там і спати не могла. Плачу, бувало, цілу ніч, довгу, нудну, холодну ніч. Бувало, вечорами всі повторюють або вчать уроки; я сиджу собі за розмовами або вокабулами, поворушитися не смію, а, сама все думаю про домашній наш куток, про татуся, про матінку, про мою стареньку няню, про нянині казки... Ой як сумно стане! Про найпустішу дрібничку в домі і про ту з приємністю згадуєш. Думаєш-думаєш: от як гарно було б тепер дома! Сиділа б я в маленькій кімнатці нашій, біля самовара, разом із нашими; було б так тепло, гарно, знайомо. Як би, думаєш, обняла тепер матінку, міцно-міцно, гаряче-гаряче! Думаєш-думаєш та й заплачеш нищечком з туги, здушуючи в грудях сльози, і не йдуть на думку вокабули. Як на завтра уроку не вивчиш, усю ніч сняться вчитель, мадам, дівиці; всю ніч уві сні уроки твердиш, а другого дня нічого не знаєш. Поставлять навколішки, дадуть одну страву. Я була така невесела, скучна. Спочатку всі дівиці з мене кепкували, дражнили мене, збивали, коли я проказувала уроки, щипали, коли ми в рядах ішли на обід або на чай, скаржилися на мене ні за що ні про що гувернантці. Зате який рай, коли няня прийде, бувало, по мене в суботу ввечері. Так і обійму, бувало, мою стареньку в нестямі з радощів. Вона мене вбере, укутає, дорогою не поспіває за мною, а я до неї все балакаю, балакаю, розповідаю. Додому прийду весела, радісна, міцно обійму наших, мовби після десятирічної розлуки. Почнуться балачки, розмови, оповіді; з усіма здоровкаєшся, смієшся, регочеш, бігаєш, стрибаєш. З татусем почнуться розмови серйозні, про науки, про наших вчителів, про французьку мову, про граматику Ломонда — і всі ми такі веселі, такі вдоволені Мені й тепер весело згадувати про ці хвилини. Я щосили намагалася вчитися й догоджати татусеві. Я бачила, що він останнє на мене віддавав, а сам бився бозна-як. З кожним днем він ставав усе похмуріший, невдовоЛеніший, сердитіший; характер його зовсім зіпсувався; у справах не щастило, боргів була сила. Матінка, бувало, й плакати боялася, щоб не розгнівити татуся; зробилася хвора така; все худла, худла і стала погано кашляти. Я, бувало, прийду з пан. сіону — все такі сумні обличчя; матінка нишком плаче, татусь сердиться. Почнуться попрікання, докори. Татусь почне казати, що з мене йому жодних радощів, жодної втіхи; що вони через мене останнього збуваються, а я

досі не розмовляю по-французькому; одно слово, за всі невдачі, за всі нещастя, за все, все мстилося на мені та на матінці. А як можна було мучити сердешну матінку? Дивлячись на неї, серце розривалося, бувало: щоки їй позатягало, очі позападали, а обличчя мало такий сухотний колір. Мені перепадало більше за всіх. Починалося щоразу з дрібниць, а далі вже бозна до чого доходило; часто я навіть не розуміла, про що йдеться. Чого не накидалося!.. І французьку мову, і що я велика дурепа, і що власниця нашого пансіону недбайлива, дурна жінка; що вона про нашу моральність не дбає; що татусь служби собі досі не може знайти і що граматика Ломон-да погана граматика, а Запольського багато краща; що на мене грошей багато кинули даремно; що я, мабуть, нечутлива, кам'яна,— одно слово, я, бідна, щосили билася, твердячи розмови й вокабули, а була в усьому винна, за все відповідала. І це зовсім не тому, що татусь не любив мене: в мені та матінці він душі не чув. Та це вже так, характер був такий.

Турботи, прикрощі, невдачі вкрай змучили бідного татуся: він став недовірливий, жовчний; часто бував близький до відчаю, почав нехтувати своїм здоров'ям, застудився і раптом занедужав, страждав недовго і сконав так раптово, так нагло, що ми всі кілька днів не тямили себе від удару. Матінка якось заціпеніла; я навіть боялася за її розум. Щойно помер татусь, кредитори з'явилися до нас як з-під землі, насунули юрбою. Все, що тільки в нас було, ми віддали. Наш будиночок на Петербурзькій стороні, що його татусь купив через півроку по нашому переселенні до Петербурга, теж продали. Не знаю, як уладнали з рештою, але самі ми лишилися без захистку, без пристановища, без шматка хліба. Матінку мучила виснажлива хвороба, прогодувати ми себе не могли, жити було нічим, попереду була загибель. Мені тоді щойно минуло чотирнадцять років. Ось тут нас і навідала Ганна Федорівна. Вона все каже, що вона якась поміщиця і нам доводиться якоюсьріднею. Матінка теж казала, що вона нам рідня, тільки дуже далека. За життя татуся вона до нас ніколи не ходила. З'явилася вона із слізьми на очах, казала, що дуже турбується нами; співчувала нашій утраті, нашому тяжкому становищу, додала, що татусь був сам винен: що він не по своїй силі жив, далеко заносився та що надто вже на свої

сили покладався. Виявила бажання зійтися з нами ближче, запропонувала забути обопільні неприємності; а як матінка заявила, що ніколи не почувала до неї неприязні, то вона пустила сльозу, повела матінку до церкви й замовила панахиду по голубчикові (так вона висловилася про татуся). Після цього вона урочисто помирилася з матінкою.

По довгих вступах і передмовах Ганна Федорівна, змалювавши яскравими фарбами наше злиденне становище, сирітство, безнадійність, безпорадність, запросила нас, як сама вона висловилась, у неї прихиститися. Матінка дякувала, але довго не наважувалась; та що вдіяти нічого було й інакше розпорядитися ніяк не можна було, то й заявила, нарешті, Ганні Федорівні, що її пропозицію ми з вдячністю приймаємо. Як тепер пам'ятаю ранок, коли ми перебиралися з Петербурзької сторони на Васильєвський острів. Ранок був осінній, ясний, сухий, морозяний. Матінка плакала; мені було страшенно сумно; груди мені розривалися, душу томило від якоїсь незбагненної, страшної туги... Тяжкий був час.....

II

Попервах, поки ще ми, тобто я й матінка, не обжилися на нашому новосіллі, нам обом було якось моторошно, дико в Ганни Федорівни. Ганна Федорівна жила у власному будинку, на Шостій лінії. В домі всього було п'ять чистих кімнат. У трьох із них жила Ганна— Федорівна й сестра моя у перших, Саша, що в неї виховувалась,— дитина, сирітка, без батька й матері. Далі в одній кімнаті жили ми, і, нарешті, в останній кімнаті, поруч з нами, містився один бідний студент Покровський, пожилець у Ганни Федорівни. Ганна Федорівна жила дуже добре, багатше, ніж можна було б припускати; але статки її були загадкові, так само як і її заняття. Вона завжди метушилась, завжди була заклопотана, виїздила й виходила по кілька .разів на день; але що вона робила, про що піклувалася й навіщо піклувалася, цього я ніяк не могла вгадати. Знайомства в неї були великі й різноманітні. До неї все, бувало, гості їздили, і все бозна-які люди, завжди в якихось справах і на хвилинку.

Матінка завжди, бувало, вела мене до нашої кімнати, тільки-но задзеленчить дзвоник. Ганна Федорівна страшенно гнівалася за це на матінку і раз у раз правила, що ми занадто вже г)орді, що не по свош силі горді, що було б іще чим гордитися, і цілі години не вгавала. Я не тямила тоді, чому нам закидалося гордощі, як так само тільки тепер дізналася, або принаймні вгадую, чому матінка не зважувалася жити в Ганни Федорівни. Лиха жінка була Ганна Федорівна; вона безнастанно нас мучила. Досі для мене це таємниця, навіщо саме вона запрошувала нас до себе? Попервах вона була з нами досить ласкава,— а далі вже й виявила свій справжній характер цілком, коли побачила, що ми зовсім безпорадні й що нам іти нема куди. Згодом вона стала до мене дуже ласкава, навіть якось грубо ласкава, до лестощів, але спочатку й я терпіла разом із матінкою. Раз у раз дорікала вона нам; тільки й робила, що твердила про свої благодіяння. Стороннім людям рекомендувала нас як своїх бідних родичок, удовицю й сироту безпорадних, котрих вона з ласки, ради любові християнської, в себе прихистила. При їжі кожен шматок, який ми брали, проводила очима, а коли ми не їли, то знову зчинялася буча: мовляв, ми гидуємо; вибачайте, чим багата, тим і рада; було б ще в нас самих краще. Татуся раз у раз лаяла: казала, що кращим за інших хотів бути, та погано й вийшло; жінку з дочкою пустив по світу, і коли б не знайшлось родички благодійної, християнської душі, жалісливої, то ще бозна, чи не довелося б серед вулиці з голоду згнити. Чого-чого вона не казала! Не так гірко, як огидно було її слухати. Матінка раз у раз плакала; здоров'я її з дня на день гіршало, вона на очах чахла, а тим часом ми з нею працювали з ранку до ночі, діставали замовлення, шили, що дуже не подобалося Ганні Федорівні; вона все казала, що в неї не модний магазин у домі. Але треба було вдягатися, треба було на непередбачені витрати відкладати, треба було неодмінно свої гроші мати. Ми про всяк випадок збирали, мали надію, що можна буде з часом кудись переїхати. Але матінка останнє своє здоров'я втратила на роботі: вона з кожною дниною підупадала на силі. Хвороба, мов черв'як, видимо підточувала життя її й наближала до гробу. Я все бачила, все відчувала, все вистраждала; все це діялось перед очима в мене!

Дні минали за днями, і кожен день скидався на попередній. Ми жили тихо, начеб і не в місті. Ганна

Федорівна помалу-малу нишкла, в міру того як сама стала цілком усвідомлювати свою владу. їй, проте, ніхто й ніколи не думав перечити. В нашій кімнаті ми були відокремлені від її половини коридором, а поруч із нами, як я вже згадувала, жив Покровський. Він навчав Сашу французької та німецької мов, історії, географії — усіх наук, як казала Ганна Федорівна, і за це діставав від неї квартиру й харчі; Саша була претямуща дівчинка, хоча жвава й пустунка; їй було тоді років тринадцять. Ганна Федорівна зауважила матінці, що непогано було б, коли б і я стала вчитися, бо в пансіоні мене недо-вчили. Матінка з радістю погодилась, і я цілий рік училася в Покровського разом із Сашею.

Покровський був бідний, дуже бідний молодий чоловік; здоров'я його не давало йому ходити постійно вчитися, і його так, за звичкою тільки, звали в нас студентом. Жив він скромно, сумирно, тихо, що й не чути його бувало з нашої кімнати. На вигляд він був такий дивацький; так незграбно ходив, так незграбно розкланювався, так чудно говорив, що я спочатку й дивитися на нього без сміху не могла. Саша безперестань фіглі строїла над ним, особливо коли він нам уроки давав. А він ще й дратівливої вдачі був, раз у раз сердився, за кожну дрібницю аж нетямився, кричав на нас, скаржився на нас і часто, не скінчивши уроку, розгніваний ішов до своєї кімнати. У себе ж він цілі дні сидів за книжками. В нього було багато книг, і все такі дорогі, рідкісні книги. Він іще десь навчав, одержував сяку-таку платню, отже, тільки, бувало, заведуться в нього гроші, він зараз же йде книги собі купувати.

Згодом я пізнала його краще, ближче. Він був предобра, прегідна людина, найкраща за всіх, кого мені доводилося зустрічати. Матінка його дуже поважала. Потім він і для мене був найкращим із друзів,— звісно, після матінки.

Попервах я, така велика дівчина, пустувала разом із Сашею, і ми, бувало, цілі години морочимося над тим, як би його роздратувати й вивести з терпіння. Він дуже кумедно сердився, а нам це було надзвичайно забавно. (Мені й згадувати навіть про це соромно). Раз ми роздратували його чимось мало не до сліз-, і я чула виразно, як він прошепотів: "Злі діти". Я раптом зніяковіла; мені стало і соромно, й гірко, і жаль його. Я пам'ятаю, що я почервоніла по самі вуха і мало не з слізьми на очах стала просити його заспокоїтися й не ображатися на наші дурні пустощі, але він загорнув книгу, не докінчив нам уроку й пішов до своєї кімнати. Я цілий день надривалася від каяття. Думка про те, що ми, діти, своїми жорстокостями довели його до сліз, була мені нестерпна. Ми, виходить, ждали його сліз. Нам, виходить, їх хотілося; виходить, ми встигли вивести його з останнього терпіння; виходить, ми силоміць примусили його, нещасного, бідного, про свою люту долю згадати! Я цілу ніч не спала з досади, з суму, з каяття. Кажуть, що каяття полегшує душу — навпаки. Не знаю, як примішалося до мого горя й самолюбство. Мені не хотілося, щоб він вважав мене за дитину. Мені було вже тоді п'ятнадцять років.

З того дня я почала мучити свою уяву, складаючи тисячі планів, як би змусити раптом Покровського змінити його думку про мене. Але я бувала часом боязка й соромлива; в тому становищі моєму я ні на що не могла наважитися й обмежувалася самими мріями (і бозна-якими мріями!). Я перестала тільки пустувати разом із Сашею; він перестав на нас сердитись; та для мого самолюбства цього було замало.

Тепер скажу кілька слів про одну найдивовижнішу, найцікавішу й найжалюгіднішу людину з усіх, кого мені будь-коли доводилось зустрічати. Тому кажу про неї тепер, саме в цьому місці моїх записок, що й досі я майже не звертала на неї жодної уваги,— так усе, що стосувалося Покровського, раптом мене зацікавило!

У нас в домі появлявся іноді дідок, забруднений, погано вбраний, маленький, сивенький, вайлуватий, незграбний, одно слово дивовижний до краю. З першого погляду на нього можна було подумати, що він

мовби чогось соромиться, мовби йому самого себе совісно. Через те він якось щулився, якось кривлявся; його манери, гримаси були такі, що можна було, майже не помиляючись, подумати, що він не сповна розуму. Прийде, бувало, до нас та й стоїть у сінях перед скляними дверима, а в дім увійти не сміє. Хто з нас пройде мимо — я, чи Саша, чи хто з слуг, добріший, як він знав, до нього,— то він зараз махає, манить до себе, подає різні знаки, і хіба тільки коли кивнеш йому головою та покличеш його— умовний знак, що в домі нема нікого стороннього та що йому можна зайти, як він хоче,— тільки тоді дідок потихеньку відчиняв двері, радісно усміхався, потирав руки від задоволення і навшпиньки йшов просто до кімнати Покровського. Це був його батько.

Згодом я докладно взнала історію цього сердешного дідка. Він колись десь служив, не мав найменших здібностей і обіймав найостаннішу, найнезначнішу посаду на службі. Коли померла перша його дружина (мати студента Покровського), то він надумав одружитися вдруге й одружився з міщанкою, їїри новій дружині в домі все пішло шкереберть; нікому життя від неї не стало; вона всіх до рук прибрала. Студент Покровський був тоді ще дитиною, років десяти. Мачуха його зненавиділа. Але маленькому Покровському сприяла доля. Ломіщик Биков, який знав чиновника Покровського н був колись його благодійником, узяв дитину під своє заступництво й примістив її до якоїсь школи. А цікавився він нею тому, що знав її покійну матір, яку ще дівчиною облагодіяла Ганна Федорівна й віддала її заміж за чиновника Покровського. Пан Биков, друг і близький знайомий Ганни Федорівни, спонукуваний великодушністю, дав за нареченою п'ять тисяч карбованців посагу. Куди ці гроші пішли — не знати. Так мені розповідала все це Ганна Федорівна; а сам студент Покровський ніколи не любив розмовляти про свої родинні обставини. Кажуть, що його мати була дуже гарна собою, і мені дивним здається, чому вона так невдало вийшла заміж, за таку незначну людину... Вона вмерла ще молодою, років за чотири після заміжжя.

Із школи молодий Покровський вступив до якоїсь гімназії і потім до університету. Пан Биков, що дуже часто приїздив до Петербурга, і тут

не позбавив його свого заступництва. Через розладнане здоров'я своє Покровський не міг далі вчитися в університеті. Пан Биков познайомив його з Ганною Федорівною, сам рекомендував його, і таким чином молодого Покровського прийнято було на хліба з умовою вчити Сашу всього, чого треба буде.

А старий Покровський, з горя від жорстокостей дружини своєї, вдався в найгірший порок і майже повсякчас бував у нетверезому стані. Дружина його била, заслала жити в кухню і до того довела, що він, нарешті, призвичаївся до побоїв та поганого поводження і не скаржився. Він був ще не дуже стара людина, але від негарних нахилів майже з розуму вижив. Єдиною ж ознакою людських благородних почувань була в ньому безмежна любов до сина. Казали, що молодий Покровський як дві краплини води скидався на покійну свою матір. Чи не спогади про колишню добру дружину породили в серці пропащого дідка таку безмежну любов до нього? Старий і розмовляти більше ні про що не міг, як про сина, і постійно двічі на тиждень навідував його. Частіше приходити він;не смів, бо молодий По-кровський не терпів батьківських відвідин. З усіх його вад, безперечно, першою й найважливішою була неповага до батька. А втім, і старий був часом найнестерп-нішою істотою в світі. По-перше, він був страшенно цікавий, по-друге, розмовами та розпитами, препустими й безглуздими, він щомить заважав синові працювати і, нарешті, приходив іноді нетверезий. Син потроху відзвичаював старого від пороків, від цікавості та від щохвилинного базікання і, врешті, довів до того, що той слухав його у всьому, як оракула, і рота не смів розтулити без його дозволу.

Сердешний дідок не міг надивуватися й навтішатися з свого Петеньки (так він називав сина). Коли він приходив до нього в гостину, то майже щоразу мав якийсь заклопотаний, боязкий вигляд, мабуть тому, що не знав, як прийме його син, звичайно довго не наважувався зайти, і коли я тут попадалась, то він, бувало, хвилин двадцять мене розпитував — що, який Петенька? здоровий він? в якому саме настрої і чи не зайнятий'чимось важливим? Що саме він робить? Пише чи щось роздумує? Коли я його досить підбадьорювала й заспокоювала, то

старий, врешті, наважувався зайти і тихо-тихо, обережно-обережно відчиняв двері, просовував спочатку саму голову, і якщо бачив, що син не сердиться й кивнув йому головою, то тихенько проходив до кімнати, скидав свою шинельку, капелюх, завжди в нього пом'ятий, дірявий, з відірваними крисами,— все вішав на гак, все робив тихо, нечутно; потім сідав десь обережненько на стілець і з сина очей не зводив, усі рухи його ловив, бажаючи вгадати настрій свого Петеньки. Якщо син був ледь-ледь не в настрої і старий помічав це, то враз підводився з місця й пояснював, що, мовляв, "я так, Петенько, я на хвилинку. Я ось далеко ходив, проходив мимо й відпочити зайшов". І потім мовчки, покірно брав свою шинельку, свій мізерний капелюшок, знов тихенько відчиняв двері і йшов, усміхаючись через силу, щоб вдержати в душі накипіле горе-й не виявити його синові.

Але коли син прийме, бувало, батька гарно, то старий себе не чує з радощів. Задоволення прозирало в його обличчі, в його жестах, в його рухах. Якщо син звертався до нього, то старий завжди підводився трохи=з стільця і відповідав тихо, догідливо, майже з побожністю, намагаючись щоразу вживати добірних, тобто найкумедніших виразів. Та дар слова йому не давався: завжди зніяковіє й злякається, так що не знає, куди руки подіти, куди себе подіти, і потім ще довго сам собі відповідь шепоче, мовби бажаючи поправитися. Якщо ж щастило відповідати добре, то старий хорошився, поправляв на собі жилетку, краватку, фрак і набирав вигляду власної гідності. А бувало, так підбадьорювався, так смілів, що потихеньку підводився з стільця, підходив до полиці з книгами, брав якусь книжку і навіть тут же прочитував що-небудь, однаково яка була книжка. Все це він робив з виглядом удаваної байдужості й холоднокровності, мовби він і завжди міг так господарювати з синовими книжками, мовби йому й не в дивовижу синова ласка. Але раз мені довелося бачити, як бідолаха перелякався, коли Покровський попросив його не займати книг. .Він зніяковів, заспішив, поставив книжку догори ногами, потім хотів поправитися, перевернув і поставив обрізом назовні, усміхався, червонів і не знав, чим загладити свій злочин. Покровський своїми порадами відучував потроху старого від негарних нахилів, і коли тільки бачив його

разів зо три поспіль тверезим, то за перших відвідин давав йому на прощання по четвертачку, по півкарбованця й більше. Іноді купував йому чоботи, краватку або жилетку. Зате старий своїй обнові бував гордий, як півень. Часом він заходив до нас. Приносив мені й Саші пряничних півників, яблук і все, бувало, розмовляє з нами про Петеньку. Просив нас учитися уважно, слухатися, казав, що Петенька добрий син, зразковий син та ще й учений син. Тут він, бувало, так кумедно підморгував нам лівим очком, так забавно кривлявся, що ми не могли утриматися від сміху й реготали з нього від душі. Матінка його дуже любила. Але старий ненавидів Ганну Федорівну, хоч був перед нею тихіший води, нижчий трави.

Незабаром я перестала вчитися у Покровського. Мене він, як і раніше, вважав за дитину, жваву дівчинку, нарівні з Сащею. Мені було це дуже боляче, бо я щомога старалася" загладити моє колишнє поводження. Та мене не помічали. Це дратувало мене дедалі більше. Я ніколи майже не розмовляла з По-кровським поза уроками, та й не могла .розмовляти.

Я червоніла, нітилась і потім десь у куточку плакала з досади.

Я не знаю, чим би це все скінчилося, коли б зближенню нашому не допомогла одна чудернацька подія. Якось увечері, коли матінка1 сиділа в Ганни Федорівни, я нишком зайшла до кімнати Покровського. Я знала, що його не було дома, і, далебі* не знаю, чого мені заманулося зайти до нього. Досі я ніколи й не заглядала до нього, хоч ми прожили поруч уже понад рік. Цим разом серце в мене билося так дуже, так дуже, що, здавалося, з грудей хотіло виплигнути. Я з особливою якоюсь цікавістю огляділася кругом. Кімната Покровського була убрана дуже бідно; порядку було мало. На стінах прибито було п'ять довгих полиць з книжками. На столі й на стільцях лежали папери. Книжки та папери! Мені майнула чудна думка, і водночас якесь неприємне почуття досади опанувало мене. Мені здалося, що моєї дружби, мого люблячого серця було замало йому. Він був учений, а я була дурна й нічого не знала, нічого не читала, жодної книжки... Тут я заздрісно подивилася на довгі

полиці, що вгиналися під книгами. Мене охопила досада, туга, якесь шаленство. Мені схотілося, і я відразу ж вирішила прочитати його книги, всі до єдиної, і якнайшвидше. Не знаю, може, я думала, що, навчившись усього, що він знав, буду більше гідна його дружби. Я кинулась до першої полиці; не думаючи, не зупиняючись, схопила в руки першій, який трапився, запорошений, старий том і, червоніючи, бліднучи, тремтячи з хвилювання й страху, понесла до себе крадену книжку, вирішивши прочитати її вночі, при нічнику, коли засне матінка.

Але як же мені стало досадно, коли я, прийшовши до нашої кімнати, квапливо розгорнула книгу й побачила якийсь старий, напівзгнилий, весь поточений червою латинський твір. Я вернулась, не гаючи часу. Тільки-но хотіла я поставити книгу на полицю, почувся шум у коридорі й чиїсь близькі кроки. Я заспішила, захапалась, але капосна книга була так щільно поставлена в ряд, що, коли я вийняла одну, всі інші розсунулися самі собою і збилися так, що тепер для попередньої їхньої товаришки не лишилося більше місця. Втиснути книгу мені бракувало сили. Все ж я штовхнула книги як стільки могла дужче. Іржавий цвях, до якого кріпилася полиця і який, здається, умисне чекав на цю хвилину, щоб зламатися,— зламався. Полиця захурчала одним кінцем униз. Книги з гуркотом посипалися на підлогу. Двері відчинились, і Покровський увійшов до кімнати.

^Треба зауважити, що він не терпів, коли хтось хазяйнував у його володіннях. Біда тому, хто торкався до книг його! Уявіть же мій жах, коли книги, маленькі, великі, всіляких форматів, усілякі завбільшки й завтовшки, ринули з полиці, полетіли, застрибали під столом, під стільцями, по всій кімнаті. Я хотіла була тікати, та було запізно. "Кінець, — думаю,— кінець! Я пропала.^загинула! Я дурію, пустую, мов десятирічна дитина; я дурне дівчисько! Я велика дурка!!" Покровський розгнівався страшенно. "Ну, от, цього ще бракувало! — закричав він.— Ну, не сором вам отак пустувати!.. Вгамуєтесь ви коли-небудь?" І сам кинувся збирати книги. Я нахилилась була допомагати йому. "Не треба, не треба,— закричав він.— Краще б ви зробили, коли б не ходили туди, куди вас не просять". А втім, пом'якшений трохи моїм покірним рухом,

він говорив уже тихше, в недавньому повчальному тоні, користуючись недавнім правом учителя: "Ну, коли ви поважнієте, коли ви одумаєтесь? Ви ж на себе подивіться, ви ж уже не дитина, не маленька дівчинка, вам же п'ятнадцять років уже!" І тут, мабуть, бажаючи перевірити, чи справедливе те, що я вже не маленька, він глянув на мене й почервонів по самі вуха. Я не розуміла; я стояла перед ним д пильно дивилася на нього, зчудо-вана. Він підвівся, підійшов із засоромленим виглядом до мене, зніяковів страшенно, щось заговорив, здається, за щось перепрошував, може за те, що тільки тепер помітив, що я така велика дівчина. Нарешті я збагнула. Я не пам'ятаю, що зо мною тоді сталося; я збентежилась, розгубилась, почервоніла ще дужче, ніж Покровський, затулила обличчя руками й вибігла з кімнати.

Я не знала, що мені лишалося робити, куди було подітися з сорому. Саме те, що він застав мене у своїй кімнаті! Цілі три дні я на нього глянути не могла. Я червоніла до сліз. Думки найхимерніші, думки кумедні крутилися в голові моїй. Одна з них, найнісенітнійіа, була та, що я хотіла йти до нього,, поговорити з н^ш, признатися йому в 'усьому, одверто розповісти йому все й запевнити його, що я зробила це не як дурна дівчинка, але з добрим наміром. Я була й зовсім наваіжи-лась іти, та, слава богу, сміливості не вистачило, ^яв-

ляю, що б я наробила! Мені й тепер про все це згадувати совісно.

Кілька днів пізніше матінка раптом тяжко занедужала. Вона вже два дні не вставала з ліжка і на третю ніч горіла й марила. Я вже1 не спала одну ніч, доглядаючи матінки, сиділа біля її ліжка, підносила їй питво й давала в певні години ліки. На другу ніч я змучилася зовсім. Часами на мене налягав сон, в очах зеленіло, голова йшла обертом, і я щохвилини мало не падала від утоми, але кволий стогін матері будив мене, я здригалася, прокидалась на мить, а потім дрімота знову змагала мене. Я мучилась. Я не знаю — я не можу пригадати собі,— але якийсь страшний сон, якесь страхітливе видиво виникло в моїй розладнаній голові в томливу хвилину боротьби сну з неспанням. Я прокинулась, охоплена жахом. У кімнаті було темно, нічник згасав, стяги світла то раптом

обливали всю кімнату, то ледь-ледь мигтіли по стіні, то зникали зовсім. Мені стало чогось страшно, якийсь жах охопив мене; уява моя схвильована була страшним сном; туга стисла моє серце... Я схопилася з стільця і мимохіть скрикнула від якогось болючого, страшенно важкого почуття. В цей час відчинилися двері, і Покровський увійшов до нас у кімнату.

Я пам'ятаю тільки те, що прийшла до пам'яті на його руках. Він бережно посадовив мене в крісло, подав мені склянку води й засипав питаннями. Не пригадую, що я йому відповідала. "Ви хворі, ви самі дуже хворі,— сказав він, узявши мене за руку,— у вас жар, ви себе губите, ви свого здоров'я не бережете; заспокойтесь, ляжте, засніть. Я вас збуджу за дві години, заспокойтеся трохи... Лягайте ж, лягайте!" — говорив він, не даючи мені заперечити бодай словом. Утома відібрала мені останню силу; очі мої заплющились від слабості. Я прилягла в кріслі, вирішивши заснути тільки з півгодини, і проспала до ранку. Покровський збудив мене аж тоді, як настав час давати матінці ліки.

Другого дня, коли я, відпочивши трохи вдень, намірилася знову сидіти в кріслі біля матінчиного ліжка, твердо вирішивши цим разом не засинати, Покровський годині об одинадцятій постукав до нашої кімнати. Я відчинила. "Вам нудно сидіти самій,— сказав він мені,— ось вам книжка; візьміть; все ж не так нудно буде". Я взяла; я не пам'ятаю, яка ц-е була книжка: навряд чи я тоді до неї заглянула, хоч усю ніч не спала. Дивне внутрішнє хвилювання не давало мені спати; я не могла залишатися на одному місці; кілька разів уставала з крісла й починала ходити по кімнаті. Якесь внутрішнє вдоволення розливалося по всій моїй істоті. Я така рада була, що Покровський виявив увагу. Я пишалася його турботами й піклуванням про мене. Я продумала й промріяла всю ніч. Покровський не заходив більше; і я знала, що він не прийде, й загадувала про майбутній вечір.

Другого вечора, коли в домі вже всі полягали, Покровський відчинив свої двері й почав розмовляти зо мною, стоячи біля порога своєї кімнати. Я не пам'ятаю тепер жодного слова з того, що ми сказали тоді одне

одному; пам'ятаю тільки, що я торопіла, ніяковіла, досадувала на себе й нетерпляче дожидала кінця розмови, хоч сама з усієї сили бажала її, цілий день мріяла про неї й придумувала мої запитання й відповіді... З цього вечора почалася перша зав'язка нашої дружби. І доки хворіла матінка, ми щоночі по кілька годин проводили вкупі. Поволі я перемогла свою соромливість, хоч після кожної розмови нашої все ще було за що на себе подосадувати. А втім, я з таємною радістю й з гордим вдоволенням бачила, що він заради мене забував свої прикрі книжки. Випадково, в жарт, заговорили ми раз про те, як вони попадали з полиці. Хвилина була химерна, я занадто якось була відверта й щира; гарячність, дивна екзальтованість захопили мене, і я призналася йому в усьому... в тому, що мені хотілося вчитися, щось знати, що мені досадно було, що мене вважають за дівчинку, за дитину... Повторюю, я була в химерному настрої: серце моє було м'яке, в очах стояли сльози,— я не потаїла нічого й розповіла все, все — про мою дружбу до нього, про бажання любити його, жити з ним заодно серцем, втішити його, заспокоїти його. Він подивився на мене якось чудно, з замішанням, з подивом і не сказав мені ні слова. Мені стало раптом страшенно боляче, сумно. Мені здалося, що він мене не розуміє, що він, може, з мене сміється. Я заплакала раптом, як дитина, заридала, сама себе стримати не могла; наче я була в якомусь припадку. Він схопив мої руки, —цілував їх, пригортав до грудей своїх, умовляв, утішав мене; він був дуже зворушений; не пам'ятаю, що він мені казав, а тільки я й плакала1,1 і сміялась, і знову плакала, червоніла, не могла слова вимовити з радощів. А втім, попри своє хвилювання,

я помітила, що в Покровському все ж лишалася якась зніяковілість і силуваність. Здається, він не міг надивуватися з мого захоплення, з мого захвату, з такої раптової, гарячої, полум'яної дружби. Можливо, йому було тільки цікаво спочатку; згодом нерішучість його зникла, і він, з таким же простим, прямим почуттям, як і я, сприймав мою прив'язаність до нього, мої привітні слова, мою увагу і відповідав на все це такою ж увагою, так само дружелюбно й привітно, як щирий друг мій, як рідний брат мій. Моєму серцю було так тепло, так гарно!.. Я не крилася, не

таїлася ні в чому; він усе це бачив і день від дня все більше прив'язувався до мене.

І, далебі, не пам'ятаю, про що ми не переговорили з ним у ці болючі й разом солодкі години наших побачень уночі, при тремтливому світлі лампадки й майже біля самого ліжка моєї бідної хворої матінки!.. Про все, що на думку спадало, що з серця зривалося, що просилося, щоб його висловили,— і ми майже були щасливі... Ох, це був і сумний, і радісний час — усе разом; і мені й сумно, і радісно тепер згадувати про нього. Спогади, чи радісні, чи гіркі, завжди болючі; принаймні так у мене; але й біль цей солодкий. І коли серцю стає важко, боляче, томливо, сумно, тоді спогади свіжать і живлять його, як краплини роси вологого вечора, після гарячого дня, свіжать і живлять бідну, чахлу квітку, що згоріла від денної спеки.

Матінка одужувала, але я ще сиділа ночами біля її ліжка. Часто Покровський давав мені книжки; я читала, спершу, щоб не заснути, потім уважніше, а далі жадібно; передо мною раптом відкрилося багато нового, досі не відомого, не знаного мені. Нові думки, нові враження разом, буйним потоком прилинули до мого серця. І що більше хвилювань, що більше збентеження й зусиль викликало в мене сприймання нових вражень, то миліші вони були мені, то солодше потрясали всю душу. Разом, раптом, втовпилися вони в моє серце, не даючи йому спочинути. Якийсь дивний хаос став збурювати всю істоту мою. Але це духовне насильство не могло й неспроможне було розстроїти мене до краю. Я була занадто мрійлива, і це врятувало мене.

Коли скінчилася матінчина хвороба, наші вечірні побачення й довгі розмови урвалися; нам щастило іноді обмінюватися словами, часто пустими й малозначними, але мені мило було надавати всьому свого значення, своєї ціни особливої, яку сама мала на думці. Життя моє було повне, я була щаслива, спокійно, тихо щаслива. Так минуло кілька тижнів...

Якось раз зайшов до нас старий Покровський. Він довго з нами теревенив, був не як звичайно веселий, бадьорий, балакучий; говорив своєрідні дотепи і, нарешті, виявив таємницю свого захвату й оголосив нам, що рівно за тиждень буде день народження Петеньки та що з цієї нагоди він неодмінно прийде до сина; що він надіне нову жилетку та що дружина обіцяла купити йому нові чоботи. Одно слово, дідок був цілком щасливий і теревенив про все, що йому на думку спадало.

День його народження! Цей день народження не давав мені спокою ні вдень, ні вночі. Я вирішила неодмінно нагадати про свою дружбу Покровському і щось подарувати йому. Але що? Нарешті, я вигадала подарувати йому книжок. Я знала, що йому хотілося мати повне зібрання творів Пушкіна в останньому виданні, і я вирішила купити Пушкіна. В мене своїх власних грошей було карбованців тридцять, зароблених рукоділлям. Ці гроші були відкладені в мене на нове плаття. Зараз я послала нашу куховарку, стару Мотро-ну, спитати, що коштує весь Пушкін. Леле! Ціна всіх одинадцяти книг, як додати сюди витрати на оправу, була принаймні карбованців шістдесят. Де взяти грошей? Я думала-думала й не знала, на що зважитися. В матінки просити не хотілося. Звичайно, матінка мені неодмінно допомогла б; але тоді всі в домі довідалися б про наш подарунок; та й до того ж цей подарунок обернувся б на подяку, на платню за цілий рік праці Покровського. Мені хотілося подарувати самій, нишком від усіх. А за працю його зо мною я хотіла бути назавжди винною йому без будь-якої сплати, крім дружби моєї. Нарешті, я вигадала, як вийти з скрутного становища.

Я знала, що в букіністів у Гостиному дворі можна купити книжку іноді на півціни дешевше, якщо тільки поторгуватися, часто малодержану й майже зовсім нову. Я поклала неодмінно піти в Гостиний двір. Та'к і сталося; назавтра ж випала якась потреба і в нас, і в Ганни Федорівни. Матінці нездужалося, Ганна Федорівна дуже доречно полінувалася, отже, довелося всі доручення покласти на мене, і я пішла разом4'з' Мотроною.

На моє щастя, я дуже швидко знайшла Пушкіна, і в прегарній оправі. Я почала торгуватися. Спочатку заправили дорожче, ніж у книгарнях; але потім, не без труднощів, правда, відходивщи кілька разів, я довела купця до того, що він збавив ціну й обмежив свої вимоги тільки десятьма карбованцями сріблом. Як мені весело було торгуватися!.. Еідна Мотрона не тямила, що зо мною діється і навіщо я вигадала купувати стільки книжок. Але жах! Весь мій капітал був тридцять карбованців асигнаціями, а купець ніяк не погоджувався продати дешевше. Нарешті, я почала просити, просила-просила його, врешті упросила. Він скинув, але всього два з півкарбованцем, і побожився, що й цю знижку робить тільки заради мене, що я така панночка хороша, а для іншого когось він нізащо б не скинув. Двох карбованців і півкарбованця бракувало! Я ладна була заплакати з досади. Та найнесподіваніший випадок пособив мені в моєму горі.

Неподалік від мене, біля іншого столу з книжками, я побачила старого Покровського. Круг нього з'юрмилося четверо чи п'ятеро букіністів; вони його зовсім спантеличили, засмикали вкрай. Кожен із них пропонував йому свій товар, і чого-чого не пропонували вони йому, і чого-чого не хотів він купити! Сердешний дідок стояв серед них, немов затурканий якийсь, і не знав, за що взятися з того, що йому пропонували. Я підійшла до нього й спитала — що він тут робить? Старий дуже зрадів мені; він любив мене без пам'яті, може не менше, ніж Петеньку. "Та ось книжки купую, Варваро Олексіївно,— відповів він мені,— Петеньці купую книжки. Ось день народження його незабаром буде, а він любить книжки, то ось я й купую їх для нього..." Старий і завжди кумедно говорив, а тепер іще був страшенно збентежений. До чого не прицініться, усе карбованець сріблом, два карбованці, три карбованці сріблом; уже він до великих книг і не прицінювався, а так тільки заздрісно на них поглядав, перебирав пальцями аркушики, вертів у руках і знову ставив їх на місце. "Ні, ні, це дорого,— казав він стиха,— а ось хіба звідціль щсьнебудь",— і тут він починав перебирати тоненькі зошити, пісенники, альманахи; це все було дуже дешеве. "Та навіщо ви це все купуєте,— спитала я його,— все це цілковиті дурниці".— "Ой ні,— відповів він,— ні, ви подивіться тільки, які тут є гарні книжки, дуже,

дуже гарні є" книжки!" І він так жалісно протяг останні слова співучим голосом, що мені здалося, він заплакати ладен з досади, чому книжки гарні дорогі, і ось зараз капне сльозинка з його блідих щік на червоний ніс. Я спитала, чи багато в нього грошей? "Та ось,— тут, бідолашний, вийняв усі свої гроші, загорнуті в заяложений газетний папірець,— ось півкарбованчик, семи-гривеник, міді копійок двадцять". Я його зараз потягла до мого букініста. "Ось цілі одинадцять книг коштують усього тридцять два карбованці з півкарбованцем; у мене є тридцять; додайте два з півкарбованцем, і ми купило всі ці книги й подаруємо разом". Старий збожеволів з радощів, висипав усі свої гроші, і букініст нав'ючив на нього всю нашу спільну бібліотеку. Мій дідок понакладав книг в усі кишені, набрав ув обидві руки, під пахви і поніс усі до себе, давши мені слово принести всі книги другого дня нишком до мене.

Другого дня старий прийшов до сина, з годинку посидів у нього своїм звичаєм, потім зайшов до нас і підсів до мене з прекомічним таємничим виглядом. Спочатку з усмішкою, потираючи руки від гордої втіхи володіти якоюсь таємницею, він заявив мені, що книги всі пренепомітно перенесені до нас і стоять у куточку в кухні, під захистом Мотрони. Далі розмова природно перейшла на очікуване свято; потім старий розводився про те, як ми даруватимемо, і що далі заглиблювався він у свою тему, що більше про неї говорив, то помітніше мені ставало, що в нього є щось на душі, про що він не може, не сміє, навіть боїться висловитися. Я все ждала й мовчала. Таємна радість, таємна втіха, що я легко читала їх досі в його чудних прийомах, гримасування, підморгування лівим очком зникли. Він ставав щомить турботніший, тужніший; нарешті він не витримав.

— Слухайте-но,— почав він боязко, стиха,— слухай-те-но, Варваро Олексіївно... знаєте що, Варваро Олексіївно? — Старий був страшенно збентежений.— Бачите: ви, як настане день його народження, візьміть десять книжок і подаруйте їх йому самі, тобто від себе, з свого боку; а я візьму тоді саму одинадцяту і вже теж пода.-рую від себе, тобто власне з свого боку. Так воно, бачите,— і в вас буде щось подарувати, і в мене буде щось подарувати; у нас обох буде щось подарувати.— Тут старий

зніяковів і замовк. Я глянула на нього; він, боязко очікуючи, ждав мого вироку. "Та чому ж ви хочете, щоб ми не разом дарували, Захаре Петровичу?" — "Та так, Варваро Олексіївно, це так уже... я ж, воно той..." Одно слово, старий заплутався, почервонів, зав'яз у своїй фразі і не міг зрушити з місця.

— Бачите,— пояснив вій нарешті.— Я, Варваро Олексіївно, балуюсь часом4.. тобто я хочу доповісти вам, що я майже й усе балуюсь, і завсіди балуюсь... додержуюсь того, що негарне... тобто, знаєте, ото надворі такі холоди бувають, також неприємності іноді бувають різні, чи там якось сумно зробиться, чи щось із негарного трапиться, то я й не вдержуся часом, і забалуюсь, і вип'ю іноді зайве. Петруші це дуже неприємно. Він, ось бачите, Варваро Олексіївно, сердиться, лає мене і мені моралі різні читає. То от мені й хотілося тепер самому довести йому подарунком моїм, що я виправляюся й починаю поводитися гарно. Що ось я складав гроші, щоб книжку купити, довго складав, бо в мене й грошей майже ніколи не буває, хіба, трапиться, Петруша коли-не-коли дасть. Він це знає. Отож побачить оце він, як я вжив гроші мої, і взнає, що все це я для нього самого роблю.

Мені стало страшенно жаль старого. Я думала недовго. Старий дивився на мене занепокоєно. "Та слухайте, Захаре Петровичу,— сказала я,— ви п©даруйте їх йому всі!" — "Як усі? Тобто книжки всі?.." — "Еге, книжки всі".— "І від себе?" — "Від себе".— "Від самого себе? Тобто від свого ім'я?" — "Авжеж, від свого ім'я..." Я, здається, казала якнайясніше, але старий дуже довго не міг зрозуміти мене.

"Еге,— говорив він, задумавшись,— так! Це буде дуже добре, це було б надзвичайно добре, тільки як же ви, Варваро Олексіївно?" — "Ну, та я нічого не подарую". — "Як! — закричав старий, майже злякавшись. — То ви нічого Петеньці не подаруєте, то ви йому нічого дарувати не хочете?" Старий злякався; цієї хвилини він, здається, ладен був відмовитися від того, що пропонував, аби й я могла щось подарувати його синові. Добряк був цей старий! Я запевнила його, що я б рада була подарувати щось, та тільки не хочу в нього відбирати приємності. "Якщо

син ваш буде . вдоволений,— додала я,— і ви будете раді, то й я буду рада, бо потай, у серці моєму, відчуватиму, що ніби й насправді я подарувала". Це старого зовсім заспокоїло. Він пробув у нас іще дві години, але весь цей час на місці не міг усидіти, вставав, метушився, галасував, пустував із Сашею, цілував мене крадькома, щипав мене за руку і робив нишком гримаси Ганні Федорівні. Ганна

Федорівна прогнала його, нарешті, з дому. Одно слово, старий так розходився з захвату, як, може, ніколи ще не бувало з ним.

Урочистого дня він прийшов рівно об одинадцятій годині, просто з обідні, у фраку, пристойно заштопаному, і справді в новому жилеті й у нових чоботах. В обох руках у нього було по в'язці книг. Ми всі сиділи тоді в залі в Ганни Федорівни й пили каву (була неділя). Старий почав, здається, з того, що Пушкін був вельми хороший поет; потім, збиваючись і плутаючись, перейшов раптом на те, що треба поводити себе добре, а коли людина не поводить себе добре, то це значить, що вона балується; що погані нахили занапащають і знищують людину; перерахував навіть кілька згубних прикладів нездержливості і закінчив тим, що від якогось часу зовсім виправився та що тепер поводить себе зразково добре. Що він і перше відчував справедливість синових повчань, що він усе це давно відчував і все на серці складав, але тепер і на ділі став утримуватися. На доказ чого дарує книги за гроші, які зібрав протягом довгого часу.

Я не могла стриматися від сліз і сміху, слухаючи сердешного дідка; от умів же набрехати, коли потреба прийшла! Книги перенесли до кімнати Покровського й поставили на полицю. Покровський одразу вгадав істину. Старого запросили обідати. Цього дня ми всі були такі веселі. По обіді грали в фанти, в карти; Саша пустувала, я від неї не відставала. Покровський був до мене уважний і все шукав нагоди поговорити зо мною наодинці, але я не давалась. Це був найкращий день за цілі чотири роки мого життя.

А тепер усе підуть сумні, важкі спогади; починається повість про мої чорні дні. Ось чому, може, перо моє починає рухатися повільніше й мовби відмовляється писати далі. Ось чому, може, я з таким захопленням і з такою любов'ю переходила в пам'яті моїй найменші подробиці мого маленького життя-буття в щасливі дні мої. Ці дні були такі недовгі; їм на зміну, прийшло горе, чорне горе, яке сам бог знає коли скінчиться.

Нещастя мої почалися хворобою й —смертю Покровського.

Він захворів за два місяці після останніх подій; котрі я тут описала. Протягом цих двох місяців він невтомно піклувався про дальше життя, бо досі ще не посідав певного становища. Як усіх сухотних, його —до останньої хвилини не покидала .надія жити дуже довго. Йому випадало кудись місце 'учителя; але до цього ремесла він почував огиду. Служити десь на казенній посаді він не міг через нездоров'я. Та й довго було б чекати першої платні. Коротійе, Покровський бачив скрізь самі тільки невдачі; характер його псувався. Здоров'я його розладнувалося; він цього не помічав. Підступила осінь. Щодня виходив він у своїй легкій шинельці клопотатися у своїх справах, просити й вимолювати собі десь місця, це його внутрішньо мучило; промочував ноги, мок під дощем і, нарешті, зліг у ліжко, з якого вже й не вставав більше... Він помер глибокої осені, наприкінці жовтня.

Я майже не залишала його кімнати, доки він хворів, доглядала його й прислужувала йому. Часто не спала цілі ночі. Він рідко бував при пам'яті; раз у раз марив; говорив бозна про що: про своє місце, про свої книги, про мене, про батька... і тут я почула багато дечого з його життя, чого давніше не знала та про що й не здогадувалася навіть. Перший час хвороби його всі наші поглядали на мене якось чудно; Ганна Федорівна хитала головою. Та я подивилася всім просто в очі, і за мої турботи про Покровського мене не стали судити більше— принаймні матінка.

Іноді Покровський пізнавав мене, та це було рідко. Він майже весь час був без пам'яті. Часом він цілі ночі розмовляв із кимось довго-довго

невиразними, темними словами, і хрипкий голос його глухо відлунював у тісній його кімнаті, наче в домовині; мені тоді ставало страшно. Особливо останньої ночі був він як несамовитий; він страшенно страждав, нудився; стогін його краяв мою душу. Всі в домі були перелякані. Ганна Федорівна все молилась, щоб бог швидше його забрав. Покликали лікаря. Лікар сказав, що хворий помре до ранку неодмінно.

Старий Покровський цілу ніч пробув у коридорі, під самими дверима до кімнати сина; тут йому послали якусь рогожку. Він щохвилини заходив до кімнати; на нього страшно було дивитися. Він був такий пригнічений горем, що здавався зовсім нечулим і безтямним. Голова його трусилася зо страху. Він сам весь тремтів, і все щось шепотів сам собі, про щось розмовляв сам із собою. Мені >здатїа лося, що він збожеволіє з горя.

Перед світом старий, втомлений від душевного болю, заснув на своїй рогожці мов убитий. О восьмій годині син став умирати; я збудила батька. Покровський був при повній пам'яті і попрощався з усіма нами. Чудно! Я не могла плакати; але душа моя розривалася.

Та найбільше розшарпали й змучили мене його останні хвилини. Він чогось усе просив довго-довго скніючим язиком своїм, а я нічого не могла розібрати з його слів. Серце моє надривалося з болю! Цілу годину він був неспокійний, за чимсь усе нудьгував, силкувався зробити якийсь знак охолоділими руками своїми і потім знову починав просити жалісно, хрипким, глухим голосом; та слова його були самі безладні звуки, і я знов нічого зрозуміти не могла. Я підводила до нього всіх наших, давала йому пити; але він усе сумно хитав головою. Нарешті я збагнула, чого він хотів. Він просив підняти завіску біля вікна й відтулити віконниці. Йому, мабуть, хотілося глянути востаннє на день, на світ божий, на сонце. Я відсмикнула завіску; та день починався печальний і сумний, як згасаюче бідне життя вмирущого. Сонця не було. Хмари запинали небо туманною пеленою; воно було таке дощове, хмуре, смутне. Дрібний дощ дріботів по шибках і обмивав їх струменями холодної брудної води; було

тьмяно й темно. До кімнати ледь-ледь проходило проміння блідого дня і ледве оспорювало тремтливе світло лампадки, запаленої перед образом. Умирущий глянув на мене журно-журно і похитав головою. За хвилину він умер.

Похороном розпорядилася сама Ганна Федорівна. Купили труну просту-просту і найняли ломовика. На забезпечення витрат Ганна Федорівна захопила всі книги й усі речі покійного. Старий з нею сперечався, галасував, відібрав у неї книг скільки міг, понабивав ними всі свої кишені, наклав їх у капелюх, куди міг, носився з ними всі три дні та не розстався з ними навіть і тоді, коли треба було йти до церкви. Всі ці дні він був як безпам'ятний, як одурілий і з якоюсь дивною дбайливістю все клопотався біля труни: то поправляв вінчик на покійнику, то засвічував і здіймав свічки. Видно було, що думки його ні на чому не могли спинитися як слід. Ні матінка, ні Ганна Федорівна не були в церкві на похоронній відправі. Матінка нездужала, а Ганна Федорівна зовсім була вже зібралася, та посварилась із старим Покровським і залишилася. Була тільки сама я та старий. Під час відправи на мене напав якийсь страх — наче передчуття майбутнього. Я"яедве могла вистояти в церкві. Нарешті труну закрили, забили, поставили на воза й повезли. Я провела її тільки до кінця вулиці. Візник поїхав риссю. Старий біг за ним і голосно плакав; плач, його тремтів і переривався від бігу. Сердешний загубив 'свого капелюха і не зупинився підняти його. Голова ^ого мокла від дощу; здіймався вітер; паморозь сікла й колола обличчя. Старий, здається, не відчував негоди і з плачем перебігав з одного боку воза на другий. Поли його благенького сюртука маяли по вітру, як крила. З усіх кишень стирчали книги; в руках його була якась величезна книга, за яку він міцно тримався. Перехожі скидали капелюхи й хрестилися. Деякі зупинялись і дивувалися з бідного дідка. Книги щохвилини падали в нього з кишень у грязюку. Його зупиняли, вказували йому на загублене; він підіймав і знову біг навздогін за труною. На розі вулиці ув'язалася проводити разом із ним труну якась старчиха. Віз повернув, нарешті, за ріг і зник з моїх очей. Я пішла додому. В страшній тузі я кинулась на груди матінки. Я стискала її міцно-міцно в руках своїх, цілувала її і рид-ма ридала, боязко горнучись

до неї, мовби силкуючись удержати в своїх обіймах останнього друга мого й не віддавати його смерті... Та смерть уже стояла над сердешною матінкою!.....

Червня 11-го

Як я вдячна вам за вчорашню прогулянку на острови, Макаре Олексійовичу! Як там свіжо, гарно, яка там зелень! Я так давно не бачила зелені; коли я хворіла, мені все здавалося, що я повинна вмерти і що вмру неодмінно; подумайте ж, що я мала вчора відчувати, як почувати себе! Ви не гнівайтесь на мене за те, що я була вчора така сумна; мені було дуже гарно, дуже легко, але в найкращі хвилини мої мені завжди чогось сумно. А що я плакала, то це пусте; я й сама не знаю, чого я все плачу. Я боляче, дратівливо відчуваю; враження мої болісні. Безхмарне, бліде небо, захід сонця, вечірня тиша — все цё,— я вже не знаю,— але я вчора була якось настроєна сприймати всі враження важко й болюче, так що серце переповнювалося і душа просила сліз. Але навіщо я це все пишу вам? Усе це важко в серці відбивається, а переповідати ще важче. Але ви, може, й зрозумієте мене. І сум, і сміх! Який ви, справді, добрий, Макаре Олексійовичу! Учора ви так і дивилися мені в вічі, щоб прочитати в них те, що я почуваю, і захоплювалися захопленням моїм. Чи кущик, чи алея, чи смуга води — ви вже тут; так і стоїте передо мною, прихорошуючись, і все в вічі мені зазираєте, наче ви мені свої володіння показували. Це доводить, що у вас добре серце, Макаре Олексійовичу. За це-от я вас і люблю. Ну, прощайте. Я сьогодні знов недужа: вчора я ноги промочила й через те застудилася; Федора теж на щось хвора, тож ми обидві тепер хворі. Не забувайте мене, заходьте частіше.

Ваша

В. Д.

Червня 12-го

Голубонько моя, Варваро Олексіївно!

А я думав, маточко, що ви мені все вчорашнє справжніми віршами опишете, а в вас і всього вийшов один простий аркушик. Я до того кажу, що ви хоч і мало мені в аркуші вашому написали, та зате незвичайно гарно й солодко описали. І природа, й різні картини сільські, і все інше про почуття — одно слово, все це ви дуже гарно описали. А ось у мене так нема хисту. Хоч десять сторінок наляпай, ніяк нічого не виходить, нічого не опишеш. Я вже пробував. Пишете ви мені, рідна моя, що я людина добра, незлобива, на шкоду ближньому нездатна і благость господню, в природі виявлювану, розумію, та, врешті, різні похвали складаєте мені. Все це правда, маточко, все це цілковита правда; я й є такий, як ви кажете, і сам це знаю; але прочитаєш отаке, як ви пишете, то мимохіть розчулиться серце, а далі різні тяжкі міркування прийдуть. А ось прослухайте мене, маточко, я дещо розповім вам, рідна моя.

Почну з того, що було мені всього сімнадцять годоч-ків, коли я в службу вступив, і ось уже незабаром тридцять років стукне моєму службовому поприщу. Ну, нівроку, зносив я віцмундирів досить; змужнів, порозумнішав, людей побачив; пожив, можу сказати, пожив на світі так, що мене одного разу хотіли навіть доодержання хреста представити. Ви, може, не вірите, а я вам, далебі, не брешу. То що ж, маточко,— знайшлись на все це лихі люди! А скажу я вамь рідна моя, що я хоч і темна людина, дурна людина, може, але серце в мене таке ж, як і в іншого кого. То знаєте, Варенько, що зробила менд' лиха людина? А соромно сказати,— що вона зробила; спитаєте— чому зробила? А тому, що я смирненький, а тому, що я тихенький, а тому, що добренький! Не припав їм до вподоби, то от і пішло на мене. Спершу почалося тим, що, мовляв, "ви, Макаре Олексійовичу, те та се"; а потім стало — що, мовляв, "у Макара Олексійовича й не питайте". А тепер скінчили тим*, що "звичайно ж, це Макар Олексійович!" От, маточко, бачите, як діло пішло: все на Макара Олексійовича; вони тільки й уміли зробити, що в прислів'я ввели Макара Олексійовича в цілому відомстві нашому. Та мало того, що з мене прислів'я й трохи не лайливе слово зробили,— до чобіт, до мундира, до волосся, до постаті моєї добралися: все не по них, усе

переробити треба! І це ж усе з давніх-давен що божого дня повторюється. Я призвичаївся, бо я до всього призвичаюсь, бо я смирна людина, бо я маленька людина; та, одначе, за віщо це все? Що я кому поганого зробив? Чин перехопив у когось, чи що? Перед вищими когось очорнив? Нагороду перевипросив? Кабалу якусь компонував, чи що? Та гріх вам і подумати таке, маточко! Ну куди мені це все? Та ви тільки роздивіться, рідна моя, чи маю я здібності, достатні для підступства й честолюбства? То за що ж напасті такі на мене, прости господи? Ви ж ось вважаєте мене за людину достойну, а ви ж незрівнянно кращі за них усіх, маточко. Адже яка найбільша громадянська чеснота? Висловились недавно в приватній розмові Євстафій Іванович, що найважливіша чеснота громадянська — грошву вміти загребти. Казали вони жартома (я знаю, що жартома), а наука та, що не треба нікому бути тягарем, а я нікому не тягар! У мене шматок хліба є свій; щоправда, простий шматок хліба, часом навіть черствий; та він є, працею добутий, законно й бездоганно споживаний. Ну що ж діяти! Я ж і сам знаю, що я небагато роблю тим, що переписую; та все-таки я цим пишаюся: я працюю, я піт проливаю. Ну що ж тут справді такого, що переписую! Що, гріх переписувати, чи що? "Він, мовляв, переписує!" "Цей, мовляв, щур-чиновник переписує!" Та що ж тут безчесного такого? Письмо таке чітке, хороше, приємно дивитися, і його превосходительство вдоволені; я для них найважливіші папери переписую. Ну, стилю нема, я ж це сам знаю, що нема його, клятого; тим-от я й у службі не пішов, і навіть до вас ось тепер, рідна моя, пишу спроста, без викрутасів і так, як мені думка на серце лягає... Я це все знаю; та, одначе, коли б ґусі'компонувати стали, то хто б же став переписувати? Я ось яке питання ставлю, і вас прошу відповідати на нього, маточко. Ну то я й усвідомлюю тепер, що я потрібний, що я необхідний та що нема чого дурницями людину з пантелику збивати. Ну, нехай, може, щур, коли подібність знайшли! Та щур же цей потрібен, та щур же користь дає, та за щура ж цього тримаються, та щурові ж цьому нагорода виходить,— ось він щур який! А втім, годі про цю матерію, рідна моя; я ж бо й не про це хотів говорити, та так погарячкував трохи. Все-таки приємно час від часу собі справедливість віддати. Прощайте, рідна моя, голубонько моя, розраднице моя добренька! Зайду, неодмінно до вас зайду, навідаю вас,

моя ясочко. А ви не скучайте поки що. Книжку вам принесу. Ну, прощайте ж, Варенько.

Ваш сердечний доброзичливець

Макар Дєвушкін.

Червня 20-го

Шановний добродію, Макаре Олексійовичу!

Пишу я до вас нашвидку, кваплюся, роботу на строк кінчаю. Бачите, в чому річ: можна покупку зробити гарну. Федора каже, що продається в її знайомого якогось віцмундир формений, зовсім новісінький, панталони, жилетка й кашкет, і, кажуть, усе дуже дешево; то от ви б купили. Адже ви тепер не бідуєте, та й гроші у вас є; ви самі кажете, що є. Облиште, будь ласка, не скупійте; адже це все потрібне. Подивіться-но на себе, в якому ви старому одязі ходите. Страм! Увесь в латках. Нового ж у вас нема; це я знаю, хоч ви й запевняєте, що є. Вже бозна-куди ви його з рук збули. То послухайте ж мене, купіть, будь ласка. Для мене це зробіть; коли мене любите, то купіть.

Ви мені прислали білизну в подарунок; але слухайте, Макаре Олексійовичу, ви ж розоряєтесь. Жарт хіба, скільки ви на мене витратили,— жах скільки грошей! Ой як же ви любите марнотратити! Мені не треба; все це було зовсім зайве. Я знаю, я певна, що ви мене любите; далебі, зайве нагадувати мені це подарунками; а мені важко їх приймати від вас; я знаю, чого вони вам коштують. Раз назавжди — облиште; чуєте? Прошу вас, благаю вас. Просите ви мене, Макаре Олексійовичу, прислати продовження записок моїх; бажаєте, щоб я їх докінчила. Я не знаю, як написалося в мене й те, що в мене написано! Але мені сили не вистачить говорити 'те:/ пер про моє минуле; я й думати про нього не хочу; мені страшно стає від цих спогадів. Говорити ж про бідну мою матінку, що лишила свою бідну дитину на поталу цим

страховищам, мені важче за все. Мені серце кров'ю обкипає при самому спогаді. Все це таке ще свіже; я не встигла одуматися, не те щр заспокоїтися, хоч усьому цьому вже понад рік. Та ви зн,аєте все.

Я вам казала про теперішні думки Ганни Федорівни; вона мені ж закидає невдячність і відкидає всяке вину-вачення в спільності її з паном Виковим. Вона кличе мене до себе; каже, що я христарадничаю, що я поганою дорогою пішла. Каже, що коли я вернуся до неї, то вона береться уладнати все діло-з паном Виковим і змусить його загладити всю провину його передо мною. Вона каже, що пан Биков хоче дати мені посаг. Бог з ними! Мені гарно й тут з вами, в доброї моєї Федори, яка своєю прив'язаністю до мене нагадує мені мою покійницю няню. Ви хоч далекий родич мій, а захищаєте мене своїм ім'ям. А їх я не знаю; я забуду їх, якщо зможу. Чого ще вони хочуть від мене? Федора каже, що це все плітки, що вони, врешті, облишать мене. Дав би бог!

В. Д.

Червня 21-го

Голубонько моя, маточко!

Хочу писати, а не знаю, з чого почати. Адже як дивно оце, маточко, що ми тепер так з вами живемо. Я до того кажу, що я ніколи моїх днів не проводив у такій радості. Ну, наче домком і сімейством благословив мене господь! Дитинятко ви моє гарнесеньке! Та що це ви там кажете про чотири сорочечки, які я вам послав. Адже потрібні вони були вам,— я від Федори довідався. Та мені це, маточко, за особливе щастя вас удовольнити; це ж моя утіха, ви вже мене облиште, маточко; не займайте мене й не перечте мені. Ніколи зо мною не бувало такого, маточко. Я ось у світ пустився тепер. По-перше, живу подвійно, бо й ви також живете дуже близько від мене і на втіху мені; а по-друге, запросив мене сьогодні на чай один пожилець, сусіда мій, Ратазяєв, той самий чиновник, у котрого письменницькі вечори бувають. Сьогодні

зібрання; будемо літературу читати. От ми тепер як, маточко,— от! Ну, прощайте. Я ж це все так написав, без ніякої видимої мети і єдино для того, щоб повідомити вас, що в мене все гаразд. Звеліли ви, душенько, через Терезу сказати, що вам шовчику кольорового для вишивання треба; куплю, маточко, куплю, і шовчику куплю. Завтра ж матиму втіху цілком вас вдовольнити. Я й купити де знаю. А сам тепер перебуваю

другом вашим щирим

Макаром Дєвушкіним.

Червня 22-го

Шановна добродійко, Варваро Олексіївно!

Повідомляю вас, рідна моя, що в нас у квартирі сталася прежалісна подія, істинно-істинно жалості гідна! Сьогодні, о п'ятій годині ранку, помер у Горшкова маленький. Я не знаю тільки з чого, скарлатина, чи що, була якась, господь його знає! Навідав я цих Горшкових. Ну, маточко, от бідно в них! І який безлад! Та й не диво: вся сім'я живе в одній кімнаті, тільки що ширмочками для благопристойності розгороджений. У них уже й трунка стоїть — простенька, але досить гарненька трунка; хлопчик був років дев'яти; надії, кажуть, подавав. А жаль дивитися на них, Варенько! Мати не плаче, але така смутна, бідна. їм, може, й легше, що ось уже один спав з плечей; а в них іще двоє лишилося, немовля та дівчинка маленька, так років шість буде з чимось. Яка ж бо приємність, справді, бачити, що ось мучиться дитина, та ще дитиночка рідна, а їй і пособити навіть нічим! Батько сидить у старому заяложеному фраку, на поламаному стільці. Сльози течуть у нього, та, може, й не з горя, а так, за звичкою, очі гнояться. Такий він чудний! Усе червоніє, коли до нього заговориш, зніяковіє й не знає, що відповідати. Маленька дівчинка, дочка, стоїть, притулившись до труни, та така, бідолашка, скучна, задумана! А не люблю я, маточко Варенько, коли дитина задумується; дивитися неприємно! Лялька якась із шматин долі

біля неї лежить,— не грається; на губах пальчик держить; стоїть собі — не рухнеться. їй хазяйка цукерок дала: взяла, а не їла. Сумно, Варенько — га?

Макар Дєвушкін. Червня 25-го

Вельмиласкавий Макаре Олексійовичу! Посилаю вам вашу книжку назад. Це препогана книжчина! — І в-рук." брати не можна. Де одкопали ви таку цяцю? Крім жартів, невже вам подобаються такі книжки, Макаре Олексійовичу? Ось мені так обіцяли добути цими днями щось почитати. Я й з вами поділюсь, коли хочете. А тепер до побачення. Далебі, нема коли; писати більше.

Червня 26-го

Люба Варенько! Річ у тім, що я справді не читав цієї книжчини, маточко. Правда, прочитав трохи, бачу, що дурість, так задля сміховинності самої написано, щоб людей смішити; ну, думаю, воно, мабуть, і справді веселе; може, й Вареньці сподобається; узяв та й послав її вам.

А от обіцяв мені Ратазяєв дати почитати чогось справжнього літературного, ну, от ви й будете з книжками, маточко. А Ратазяєв кмітить,— дока; сам пише, ух, як пише! Перо таке загонисте і стилю силеча; тобто так у кожному слові,— та чого,— в найпустішому, от-от у найзвичайні-шому, підлому слові, що хоч би й я часом Фальдоні або Терезі сказав, ось і тут у нього стиль є. Я й на вечорах у нього буваю. Ми тютюн куримо, а він нам читає, годин до п'яти читає, а ми всі слухаємо. Насолода, а не література! Краса така, квіти, просто квіти; з кожної сторінки букет в'яжи! Він увічливий такий, добрий, ласкавий. Ну що я перед ним, ну що? Нічого. Він людина з репутацією, а я що? Просто — не існую; а й до мене прихильний. Я йому дещо переписую. Ви тільки не думайте, Варенько, що тут штука якась, що він от саме того й прихильний до мене, що я переписую. Ви пліткам не вірте, маточко, ви

пліткам підлим не вірте! Ні, це я сам від себе, своєю волею, для його втіхи роблю, а що він до мене прихильний, то це вже він для моєї втіхи робить. Я делікатність поводження розумію, маточко. Він добра, дуже добра людина і незрівнянний письменник.

А гарна річ література, дуже гарна; це я від них позавчора дізнався. Глибока річ! Серце людей кріпить, повчає, і — різне там ще про все про це в книжці в них написано. Дуже гарно написано! Література — це картина, тобто певною мірою картина і дзеркало; пристрасті вираз, критика така тонка, повчання на науку і документ. Це я все в них наламався. Одверто скажу вам, маточко, що сидиш ото поміж них, слухаєш (теж, як і вони, люльку, либонь, куриш),— а як почнуть вони змагатися та сперечатися про різні матерії, то тут уже я просто пасую, тут, маточко, нам з вами чисто пасувати доведеться. Тут я просто йолоп йолопом буваю, самого себе сором, так що цілий вечір підшукуєш, як би у загальну матерію хоч півслівця вкинути, та ось цього півслівця як на те й нема! І пожаліємо, Варенько, за себе, що сам ти не теє та не так; що —за прислів'ям — виріс, а розуму не виніс. Адже що я тепер вільної години роблю? Сплю, дурень дурнем. А то б замість спання непотрібного можна було б і приємним занятися; отак сісти б та й пописати. І собі корисно, й іншим добре. Та що, маточко, ви погляньте-но тільки, скільки беруть вони, прости їм господи! От хоч би й Ра-тазяєв,— як бере! Що йому аркуш написати? Та він як якого дня й по п'ять писав, а по триста карбованців, каже, за аркуш бере. Там анекдотик якийсь чи з цікавого щось — п'ятсот, дай не дай, хоч трісни, та дай! А ні — то ми й по тисячі іншим разом у кишеню кладемо! Яково, Варваро Олексіївно? Та що! Там у нього віршиків зшиточок є, і віршик усе такий невеличкий,— сім тисяч, маточко, сім тисяч просить, подумайте. Та це ж маєтність нерухома, будинок капітальний! Каже, що п'ять тисяч дають йому, та він не бере. Я його урезонюю, кажу — візьміть, мовляв, батечку, п'ять тисяч від них та й плюньте їм,— адже п'ять тисяч гроші! "Ні,— каже,— сім дадуть, шахраї". Викрутливий, далебі, такий!

А що, маточко, коли вже на те пішло, то я вам, нехай уже так, випишу з "Італійських пристрастей" містечко. Це в нього твір так називається. Ось прочитайте-но, Варенько, та поміркуйте самі.

"...Володимир здригнувся, і пристрасті шалено заклекотали в ньому, і кров скипіла...

— Графине,— скрикнув він,— графине! Чи знаєте ви, яка жахлива ця пристрасть, яке безмежне це безумство! Ні, мої мрії мене не дурили! Я кохаю, кохаю палко, шалено, божевільно! Вся кров твого чоловіка не заллє шаленого, клекотливого захвату душі моєї! Мізерні перепони не зупинять всеруйнівного пекельного вогню, що карбує мої стомлені груди. О Зінаїдо, Зінаїдо!..

— Володимире!..— прошепотіла графиня в нестямі, схиляючись до нього на плече...

— Зінаїдо! — закричав у захваті Смєльський.

З грудей його випарувало зітхання. Пожежа спалахнула яскравим пломенем на вівтарі кохання й покарбувала груди нещасних страдників.

— Володимире!..— шепотіла в захопленні графиня. Груди її здималися, щоки її багріли, очі горіли...

Новий, жахливий шлюб здійснився!.....

За півгодини старий граф 'увійшов до будуару дружини своєї. і

— А що, душечко, чи не звеліти для дорогого гостя самоварчика настановити? — сказав він, поплескавши дружину по щоці".

Ну от, я вас спитаю, маточко, після цього — ну, як ви вважаєте? Щоправда, трошки вільно, про це не можна сперечатися, але зате гарно. Вже що гарно, то гарно! А ось, дозвольте, я вам ще уривочок випишу з повісті "Єрмак і Зюлейка".

Уявіть собі, маточко, що козак Єрмак, дикий і грізний завойовник Сибіру, закоханий у Зюлейку, дочку сибірського царя Кучума, яку він узяв у полон. Подія просто з часів Івана Грозного, як ви бачите. Ось розмова Єрмака і Зюлейки:

"— Ти кохаєш мене, Зюлейко! О, скажи ще раз, ще раз!..

— Я кохаю тебе, Єрмак,— прошепотіла Зюлейка.

— Небо й земле, дякую вам! Я щасливий!.. Ви дали мені все, все, до чого з юнацьких літ прагнув схвильований дух мій. То ось куди вела ти мене, зоре провідна; то ось навіщо ти привела мене сюди, за Кам'яний Пояс! Я покажу всьому світові мою Зюлейку, і люди, скажені страховища, не насміють винуватити мене! О, якщо вони розуміють ці таємні .страждання її ніжної душі, якщо вони здатні бачити цілу поему в одній сльозинці моєї Зюлейки! О, дай мені стерти поцілунками цю сльозинку, дай мені випити її, цю небесну сльозинку... неземна!

— Єрмак,— сказала Зюлейка,— світ лихий, люди несправедливі! Вони гнатимуть, вони осудять нас, мій любий Єрмак! Що робитиме бідна діва, яка зросла серед рідних снігів Сибіру, в юрті батька свого, що робитиме в вашому холодному, крижаному, бездушному, самолюбному світі? Люди не зрозуміють мене, жаданий мій, мій коханий!

— Тоді козацька шабля звинеться над ними й свисне! — скрикнув Єрмак, дико блукаючи очима".

Який же тепер Єрмак, Варенько, коли він довідується, що його Зюлейка зарізана. Сліпий старець Кучум, користуючись темрявою ночі,

прокрався, у відсутність Єрмака, до його шатра й зарізав дочку свою, бажаючи завдати смертельного удару Єрмакові, який позбавив його скіпетра й корони.

"— Любо мені кресати залізом об камінь! — закричав Єрмак в дикому роз'яренні, гострячи булатний ніж свій об шаманський камінь.— Мені треба їхньої крові, крові! їх треба пиляти, пиляти, пиляти!!!"

І після всього цього Єрмак, не маючи сили пережити свою Зюлейку, кидається в Іртиш, і тим усе кінчається.

Ну, а це, наприклад, так, маленький уривочок, у жартливо описовому роді, власне для сміховинності написаний:

"Знаєте ви Івана Прокопійовича Жовтопуза? Ну, 'отой самий, що вкусив за ногу Прокопія Івановича. Іван Прокопійович людина крутої вдачі, та зате рідкісних чеснот; навпаки тому, Прокопій Іванович надзвичайно любить редьку з медом. От коли ще була з ним знайома Пелагея Антонівна... А ви знаєте Пелагею Антонівну? Ну, ота сама, котра завжди спідницю надягає навиворіт".

Та це ж сміхота, Варенько, просто сміхота! Ми качалися від сміху, як він читав нам це. Отакий він, прости його господи! Втім, маточко, воно хоч і вигадливе трохи й надто вже грайливе, та зате невинне, без найменшого вільнодумства та ліберальних думок. Треба сказати, маточко, що Ратазяєв прекрасної поведінки і тому.чудовий письменник, не те що інші письменники.

А що, справді, адже ось часом зайде думка в голову... ну що, коли б я написав що-небудь, ну що тоді буде? Ну от, наприклад, припустімо, раптом, з доброго дива, вийшла б у світ книжка під титулом — "Поезії Макара Дєвушкіна"! Ну що б ви тоді сказали, ангелятко моє? Як би вам це здалося й подумалося? А я про себе скажу, маточко, що як моя книжка вийшла б у світ, то я б рішуче тоді на Невський не смів би очі

появити. Адже як би ото було б, коли б кожен сказав, що ось, мовляв, іде письменник і пііта Дєвушкін, що ось, мовляв, це й є сам Дєвушкін! Ну що б я тоді, приміром, з моїми чобітьми робив? Вони в мене, зауважу вам мимохідь, маточко, майже завжди в латках, та й підметки, правду сказати, відстають часом дуже неблагопристойно. що б тоді було, коли б усі взнали, що ось у письменника Дєвушкіна чоботи в латках! Яка-небудь там контеса-дю-шеса 1 взнала б, ну що б вона, душка, сказала? Вона б то, може, й не помітила б; бо, як я гадаю, контесй не

1 контеса-дюшеса — графиня-герцогиня (франц.).

займаються чобітьми, ще й чиновницькими чобітьми (бо ж чоботи до чобіт не приходяться), та їй би розповіли про все, свої б приятелі мене виказали. Та от Рата-зяєв би перший виказав; він До графині В. їздить; каже, що буває кожного разу в неї, і запросто буває. Каже, душка така вона, літературна, каже, дама така. Дойда цей Ратазяєв!

А втім, годі про то матерію; я ж бо все це так пишу, ангелятко моє, заради баловства, щоб вас потішити. Прощайте, голубонько моя! Багато я вам тут начеркав, та це власне тому, що я сьогодні в превеселому настрої. Обідали ми всі разом сьогодні в Ратазяєва, то (штукарі вони, маточко!) пустили в хід такої романеї... ну та що вже вам писати про це! Ви тільки глядіть не вигадайте там чого про мене, Варенько. Я ж це все так. Книжок пришлю, неодмінно пришлю... Ходить тут по руках Поль-де-Кока один твір, тільки Поль-де-Кока вам, маточко, й не буде... Ні-ні! Для вас Поль-де-Кок не годиться. Кажуть про нього, маточко, що він у всіх критиків петербурзьких викликає благородне обурення. Посилаю вам фунтик цукерків,— навмисне для вас купив. Поласуйте, душечко, та за кожним цукерком мене згадуйте. Тільки леденця ви не гризіть, а так побмокчіть його лише, а то зубки розболяться. А ви, може, й цукати любите? — Ви напишіть. Ну, прощайте ж, прощайте. Христос з вами, голубонько моя. А я залишусь назавжди вашим найвірнішим другом

Макаром Дєвушкіним.

Червня 27-го

Шановний добродію, Макаре Олексійовичу!

Федора каже, що як я захочу, то деякі люди залюбки потурбуються моїм становищем і виклопочуть мені дуже гарне місце в один дім, за гувернантку. Як ви думаєте, друже мій,— іти чи ні? Звичайно, я тоді не буду вам тягарем, та й місце, здається, вигідне; але, з другого боку, якось моторошно йти в незнайомий дім. Вони якісь поміщики. Стануть про мене дізнаватися, почнуть розпитувати, цікавитись — ну що я скажу тоді? До того ж я така нелюдимка, дикунка; люблю обжитися у звичному кутку надовго. Якось краще там, де звикнеш: хоч із горем наполовину живеш, а все ж краще. До того ще на виїзд; та ще бозна-яка посада буде; може, просто дітей няньчити змусять. Та й люди такі: міняють уже третю гувернантку за два роки. Порадьте ж мені, бога ради, Макаре Олексійовичу, йти чи ні? — Та що ви ніколи самі не зайдете до мене? Коли-не-коли тільки очі появи-те. Майже самими неділями за обіднею й бачимося. Отож нелюдим ви який! Ви наче, як я! А я ж вам майже рідна Не любите ви мене, Макаре Олексійовичу, а мені часом самій дуже сумно буває. Іноді, особливо в присмерку, сидиш собі сама-самісінька. Федора десь піде. Сидиш, думаєш-думаєш,— згадаєш усе колишнє, і "радісне й сумне,— все йде перед очима, все мигтить, як з туману. Знайомі обличчя виникають (я майже в'явки починаю бачити), — матінку бачу найчастіше... А які бувають сни в мене! Я почуваю, що здоров'я моє розладнане; я така квола; ось і сьогодні, коли вставала вранці з ліжка, мені млосно зробилося; до того ж у мене такий поганий кашель! Я почуваю, я знаю, що скоро вмру. Хто ж мене поховає? Хто ж за труною моєю піде? Хто ж за мною пожалкує?.. І от доведеться, може, вмерти в чужому місці, в чужому домі, в чужому кутку!.. Боже мій, як сумно жити, Макаре Олексійовичу! Що ви мене, друже мій, усе цукерками годуєте? Я, далебі, не знаю, звідкіля ви грошей стільки берете? Ой .друже мій, бережіть гроші, бога ради, бережіть їх. Федора продає килим, що я вишила; дають п'ятдесят карбованців асигнаціями. Це дуже добре: я думала, менше буде. Я Федорі дам три карбованці

сріблом та собі пошию платтячко, так, простеньке, тепленьке. Вам жилетку зроблю, сама зроблю і матерії гарної виберу.

Федора мені дістала книжку — "Повісті Бєлкіна", котру вам посилаю, якщо захочете читати. Тільки, будь ласка, не забрудніть і не затримайте: книжка чужа; це Пушкіна твір. Два роки тому ми читали ці повісті разом із матінкою, і тепер мені було так сумно їх перечитувати. Якщо в вас є якісь книжки, то пришліть мені,— тільки в такому разі, коли ви їх не від Ратазяєва одержали. Він, напевно, дасть свій твір, якщо він щось надрукував. Як це вам подобаються його твори, Макаре Олексійовичу? Такі дурниці... Ну, прощайте! Як я забалакалась! Коли мені сумно, то я рада балакати, хоч будь про що. Це ліки: зараз легше зробиться, а особливо, коли висловиш усе, що лежить на серці. Прощайте, прощайте, мій друже!

Ваша

В. Д.

Червня 28-го

Маточко Варваро Олексіївно!

Годі журитися! Як же ЦЄ| не сором вам! Ну годі, ангелятко моє; як це вам такі думки навертаються? Ви не хворі, душечко, зовсім не хворі; ви квітнете, далебі квітнете; бліденькі трошки, а все ж квітнете. І що це у вас за сни та за видива такі! Сором, голубонько моя, годі; ви плюньте на ці сни, просто плюньте. Чому ж я сплю добре? Чому ж мені нічого не робиться? Ви погляньте на мене, маточко. Живу собі, сплю спокійно, здоровісінький, молодець молодцем, любо дивитися. Годі, годі, душечко, сором. Виправтесь. Я ж бо голівку вашу знаю, маточко, ледь щось найде, ви вже й почали мріяти та нудьгувати за чимсь. Ради мене перестаньте, душечко. До людей іти? — Ніколи! Ні, ні й ні. Та й що це вам думається таке, що це находить на вас? Та ще й на виїзд! Та ні ж,

маточко, не дозволю, озброююсь усією силою проти такого наміру. Мій фрак старий продам і в самій сорочці ходитиму вулицями, але ви в нас нужди не терпітимете. Ні, Варенько, ні; я вже знаю вас! Це дурощі, чисті дурощі! А що правда, то це те, що всьому Федора сама винна: вона, мабуть, дурна баба, вас на все нараяла. А ви їй, маточко, не вірте. Та ви ще, мабуть, не знаєте всього, душенько?.. Вона баба дурна, гаргара, колот-ниця; вона й чоловіка свого небіжчика зо світу зігнала. Чи, може, вона вас .розсердила там як-небудь? Ні, ні, маточко, нізащо! І я ж то як буду тоді, що ж мені тоді робити? Ні, Варенько, душенько, ви це з голівки викиньте. Чого вам бракує в нас? Ми з вас не нарадуємося, ви нас любите,— то й живіть собі там смирненько; шийте або читайте, а либонь, і не шийте,— байдуже, тільки з нами живіть. А то ви самі поміркуйте, ну куди це годитиметься тоді?.. Ось я вам книжок дістану, а потім хоч і знову кудись гуляти зберемося. Тільки ви облиште, маточко, облиште, наберіться розуму й по-пустому не дурійте! Я до вас прийду, і дуже скоро, тільки ви за це моє просте й одверте признання прийміть; негарно, ду-'шенько, дуже негарно! Я, звичайно, невчена людина і сам знаю, що невчена, що на мідні гроші вчився, та я не до того й верну, не в мені тут і сила, а за Ратазяєва заступлюсь, воля ваша. Він мені друг, тим-то я за нього й заступлюся. Він гарно пише, дуже, дуже і знов-таки дуже гарно пише. Не погоджуюся я з вами і ніяк не можу погодитися. Писано барвисто, уривисто, з фігурами, різні думки є; дуже гарно! Ви, може, без почуття читали, Варенько, або в поганому настрої були, коли читали, на Федору за щось розгнівались, або щось там у вас негарне сталося. Ні, ви прочитайте-но це з почуттям, краще, коли ви вдоволені й веселі І в доброму гуморі, от, приміром, коли цукерок у роті тримаєте — от коли прочитайте. Я не сперечаюся (хто ж проти цього), є й кращі за Ратазяєва письменники, є навіть і багато кращі, але й вони гарні, і Ратазяєв гарний; вони гарно пишуть, і він гарно пише. Він собі окремо, він так собі 'пописує, і дуже добре робить, що пописує. Ну, прощайте, маточко; писати більше не можу; треба поспішати, діло є. Глядіть же, маточко, ясочко ненаглядна, заспокойтеся, і господь хай пребуде з вами, а я перебуваю

вашим вірним другом Макаром Девушкіним.

Р. Б. Спасибі за книжку, рідна моя, прочитаємо й Пушкіна; а сьогодні я, увечері, неодмінно зайду до вас.

Липня 1-го

Дорогий мій. Макаре Олексійовичу!

Ні, друже мій, ні, мені не життя між вами. Я розміркувала й визнала, що дуже погано роблю, відмовляючись від такого вигідного місця. Там буде в мене принаймні хоч певний шматок хліба; я старатимусь, я заслужу ласки чужих людей, навіть постараюсь змінити свій характер, якщо треба буде. Воно, звичайно, боляче й важко жити між чужими, шукати чужої милості, таїтися й силувати себе, та бог мені допоможе. Не лишатися ж вік нелюдимкою. Зо мною вже було таке. Я пам'ятаю, коли, бувало, ще маленька, до пансіону ходила. Бувало, всю неділю дома пустуєш, стрибаєш, часом і посварить матінка,— все нічого, все гарно на серці, ясно на душі. Стане надходити вечір, і сум нападе смертельний, треба о дев'ятій годині до пансіону йти, а там усе чуже, холодне, суворе, гувернантки понеділками такі сердиті, так і щемить, бувало, душа, плакати хочеться; підеш у куточок і поплачеш сама-самісінька, сльози ховаєш,— скажуть, ледача; а я зовсім не того й пла"чу, бувало, що вчитися треба. Ну що ж? Я звикла, і потім, коли виходила з пансіону, то теж плакала, прощаючись а.'ЯО>-дружками. Та й недобре я роблю, що живу тяРарем обом вам. Ця думка — мука мені. Я вам одверто кажу все це, бо звикла бути з вами одвертою. Хіба я не бачу, як Федора встає щодня рано-ранісінько та до прання свого береться і до пізньої ноічі працює? — А старі кістки спокій люблять. Хіба я неібачу, що ви на мене розоряєтесь, останню копійку ребром ставите та на мене її витрачаєте? Не з вашими скарбами, мій друже! Пише-; те ви, що останнє продасте, а мене в нужді не лишите. Вірю, друже мій, я вірю в ваше добре серце,— але це ви тепер так кажете. Тепер у вас є гроші несподівані, ви нагороду одержали; але потім? Ви знаєте самі — я хвора завжди; я не можу працювати так, як і ви, хоч душею б рада була, та й робота не завжди буває. Що ж мені лишається? Надриватися з нудьги, дивлячись на вас обох, сердешних. Чим я можу хоч в якійсь

допомозі вам бути? І чому я вам така потрібна, друже мій? Що я вам доброго зробила? Я тільки прив'язана до вас усією душею, люблю вас міцно, дуже, всім серцем, але—гірка доля моя! — я вмію любити й можу любити, та й годі, а не чинити добро, не платити вам за ваші благодіяння. Не тримайте ж мене більше, подумайте і скажіть вашу останню думку. В сподіванні перебуваю •

вас любляча

В. Д

* Липня 1-го

Дурниці, дурниці, Варенько, просто дурниці. Залиши вас так, то ви там голівкою своєю й чого-чого не передумаєте. І те не так, і це не так! А я бачу тепер, що це все дурниці. Та чого ж вам бракує в нас, маточко, ви тільки це скажіть! Вас люблять, ви нас любите, ми всі вдоволені й щасливі — чого ж більше? Ну а що ви в чужих людей робитимете? Ви ж, мабуть, ще не знаєте, що таке чужа людина?.. Ні, ви мене ось розпитайте, то я вам скажу, що таке чужа людина. Знаю я її, маточко, добре знаю; доводилося її хліб їсти. Лиха вона, Варенько;4 лиха, така лиха, що сердечка твого не вистачить, так вона пошматує його закидами, доріканнями та поглядом гидким. У нас вам тепло, гарно, наче в кубелечку прихистились. Та й нас ви як без голови залишите. Ну ІЩУ ми робитимемо без вас, що я, старий, робитиму тоді? Ви нам не потрібні? Не корисні? Як не корисні? Ні, ви, маточко, самі розміркуйте, як же ви не корисні?

Ви мені дуже корисні, Варенько. Ви такий вплив маєте благодійний... Ось я про вас думаю тепер, і мені весело... Я вам іноді листа напишу і всі почуття в ньому перекажу, а на це докладну відповідь від вас дістаю.— Гарде-робчику вам накупив, капелюшок зробив; від вас часом доручення виходить яке-небудь, я й доручення... Ні, як же ви не корисні? Та й що я самотою робитиму на схилі віку, на що придатний буду? Ви, може, про

це й не подумали, Варенько, ні, ви саме про це подумайте — що рт, мовляв, на що він буде без мене придатний? Я звик до вас, рідна моя. А то що з цього буде? Піду до Неви, та й квит. Та, справді, буде таке, Варенько; що ж мені без вас робити лишиться! Ой душечко моя, Варенько! Хочеться, мабуть, вам, щоб мене ломовик на Волково одвіз; щоб якась там старчиха-чалапниця сама мою домовину проводила, щоб мене там піском засипали, та й геть пішли, та самого там покинули. Гріх, гріх, маточко! Далебі, гріх, їй-богу, гріх! Відсилаю вам вашу книжку, друже мій, Варенько, і якщо ви, друже мій, спитаєте думки моєї про вашу книжку, то я скажу, що зроду не доводилось мені читати таких славних книжок. Питаю я тепер себе, маточко, як же це я жив досі таким телепнем, прости господи? Що робив? З яких я лісів? Адже нічого я не знаю, маточко, нічогісінько не знаю! Як є нічого не знаю! Я вам, Варенько, спроста скажу,— я людина невчена; читав я досі мало, дуже мало читав, та майже нічого: "Картину людини", розумний твір, читав; "Хлопця, що грає різні штучки на дзвониках" читав та "Івікові журавлі"-оце тільки й усього, а більше нічого ніколи не читав. Тепер я "Станційного доглядача" тут у вашій книжці прочитав; адже от трапляється, скажу я вам, маточко, так: живеш, а не знаєш, що під боком там у тебе книжка є, де все життя твоє, як на пальцях, розкладене. Та й що самому перше невдогад було, то от тут, як почнеш читати в такій книжці, то сам усе помаленьку й припом'янеш, і розшукаєш, і розгадаєш. І, врешті, ось іще чого я полюбив вашу книжку: інший твір, який там не є, читаєш-читаєш, часом хоч лусни — так хитро, що мовби його й не тямиш. Я, приміром,— я тупий, я зроду тупий, то я не можу дуже важливих творів читати: а це читаєш,— наче сам написав, немовби це, приміром кажучи, моє власне серце, яке вже воно там є, узяв ного, людям вивернув навиворіт та й описав усе докладно— от як! Та й діло просте, боже мій; та чого! Далебі, і я так само написав би; чому ж би й не написав? Адже й я те саме почуваю, от точнісінько так, як і в книжці, та я й сам у такому ж становищі часом перебував, як, приміром сказати,; цей Самсон Вирін, бідолаха. Та й скільки поміж нас ходить Самсонів Виріних, таких же горопах сердешних! ,1 як ловко описано все! Мене мало сльози не пройняли^ маточко, коли я прочитав, що він спився, грішний, так, що пам'ять стеряв, гірким зробився і спить собі

цілий день під кожухом та горе пуншиком запиває, та плаче жалісно, брудною полою очі втираючи, коли згадає про заблудлу овечку свою, про дочку Дуняшу! Ні,, це натурально! Ви про-читайте-но; це натурально! Це живе! Я сам це бачив,— це все ось біля мене живе; ось хоч Тереза — та чого далеко ходити! — ось хоч би й наш бідний чиновник,— адже він, може, такий самий Самсон Вирін, тільки в нього інше прізвище, Горшков. Діло воно людське, маточко, і над вами, і надо мною може скоїтися. І граф, що на Невському або на набережній живе, і він буде те ж саме, так тільки здаватиметься іншим, бо в них усе по-своєму, по вищому тону, а й він буде те ж саме, все може статися, і зо мною те ж саме може статися. Ось воно що, маточко, а ви ще тут від нас іти хочете; та гріх же, Варенько, може спобігти мене. І себе, й мене занапастити можете, рідна моя. Ой ясочко ви моя, викиньте, бога ради, з голівки своєї всі ці вільні думки і не мучте мене даремно. Ну де ж, пташенятко ви моє кволеньке, не оперене, де ж вам саму себе прогодувати, від загину себе вдержати, від лиходіїв захиститися! Годі, Варенько, поправтесь; дурних порад та наговорів не слухайте, а книжку вашу ще раз прочитайте, уважно прочитайте: вам це користь дасть.

Говорив я про "Станційного доглядача" Ратазяєву. Він мені сказав, що це все старе та що тепер пішли все книжки з картинками й з різними описами; я вже, далебі, й не втямкував гарненько, що він тут казав таке. А закінчив тим, що Пушкін гарний та що він святу Русь прославив, і багато ще мені про нього казав. Так, дуже добре, Варенько, дуже добре; прочитайте-но книжку ще раз уважно, зробіть, як я раджу, і слухняністю своєю мене, старого, ощасливте. Тоді сам господь нагородить вас, моя рідна, неодмінно нагородить.

Ваш щирий друг

Макар Дєвушкін.

Шановний добродію, Макаре Олексійовичу!

Федора принесла мені сьогодні п'ятнадцять карбованців сріблом. Яка вона була рада, бідна, коли я їй три карбованці дала! Пишу вам нашвидку. Я тепер крою вам жилетку,— матерія просто чудова — жовтенька з квіточками. Посилаю вам одну книжку; тут усе різні повісті; я прочитала деякі; прочитайте одну з них під назвою "Шинель". Ви мене умовляєте в театр іти разом *із вами; чи не дорого це буде? Хіба вже кудись на галерею. Я вже дуже давно не була в театрі, та й, далебі, не пам'ятаю коли. Тільки знову все боюсь, чи не дорого коштуватиме ця затія? Федора тільки головою похитує. Вона каже, що ви зовсім не за своїми достатками жити почали; та я й сама це бачу; скільки ви на мене одну витратили! Глядіть, друже мій, щоб лихо не набігло. Федора й так мені казала про якісь чутки, що у вас, здається, була суперечка з вашою хазяйкою за несплату їй грошей; я дуже боюся за вас. Ну, прощайте; я поспішаю. Є справа маленька; я переміняю стрічки на капелюшку.

В. Д.

Р. Э. А знаєте, якщо ми підемо в театр, то я надіну мій новенький капелюшок, а на плечі чорну мантилью. Гарно це буде?

Липня 7-го

Шановна добродійко, Варваро Олексіївно!

...Так ось я все про вчорашнє. Еге, маточко, і на нас колись дурощі находили. Утьопався в цю актрисочку, по вуха втьопався, та це б іще нічого; а найчудніше те, що я її майже зовсім не бачив і в театрі був усього один раз, а з усім тим утьопався. Жили тоді зо мною стінка об стінку чоловік п'ятеро молодих, завзятих хлопців. Зійшовся я з ними, мимохіть зійшовся, хоч був завжди від них у пристойних межах. Ну, щоб не відстати, я й сам їм у всьому підтакую. Набалакали вони мені про цю актриску! Кожного вечора, як тільки є театр, уся компанія — на потрібне в них ніколи копійки не бувало — вся компанія рушає в театр, на галерею, і вже плещуть-плещуть, викликають-викликають цю а.ктрир-;

ку — просто шаліють! А потім і заснути не дадуть; цілісіньку ніч про неї теревенять, кожен її своєю Глашею зве, всі в одну в неї закохані, у всіх одна канарейка на серці. Роздрочили вони й мене, беззахисного; я тоді ще молоденький був. Сам не зкаю, як опинився я з ними в театрі, на четвертому ярусів на галереї. Бачити я самий тільки краєчок завіски бачив, зате все чув. У актри-сочки, справді, голосок був гарненький — дзвінкий, солов'їний, медовий! Ми всі руки в себе відплескали, кричали-кричали,—одно слово, до нас трохи не добрались, одного вже й вивели, правда. Прийшов я додому,— як у чаду ходжу! В кишені тільки один карбованець сріблом лишався, а до платні ще добрих днів десять. То як ви думали, маточко? Другого дня, перше ніж на службу йти, завернув я до парфюмера-француза, купив у нього духів якихось та мила пахучого на весь капітал — вже й сам не знаю, нащо я тоді накупив усього отого? Та й не обідав дома, а все повз її вікна ходив. Вона жила на Невському, на четвертому поверсі. Прийшов додому, годинку якусь так відпочив, та й знову на Невсь-кий подався, щоб тільки повз її вікна пройти. Півтора місяця я ходив отак, волочився за нею; візників-лихачів наймав раз у раз і все повз її вікна кінці давав: замотався зовсім, заборгував, а тоді вже й розлюбив її: надокучило! То ось що актриска з порядної людини зробити може, маточко! А втім, молоденький я, молоденький був тоді!..

М. Д.

"

Липня 8-го

Шановна добродійко моя, Варваро Олексіївно!

Книжку вашу, яку я одержав 6-го сього місяця, спішу повернути вам і разом із тим спішу в сьому листі моєму одверто поговорити з вами. Погано, маточко, погано те, що ви мене в таку крайність поставили. Дозвольте, маточко: всякий стан приділив Всевишній на долю людську. Тому приділено бути в генеральських еполетах, цьому служити

титулярним радником; такому-то повелівати, а такому-то не ремствуючи і в страху коритися. Це вже як до здібності людини; той на одне здібний, інший на інше, а здібності упоряджені самим богом. Перебуваю я вже близько тридцяти років на службі; служу бездоганно, поведінки тверезої, в безпорядках ніколи не помічений. Як громадянин, вважаю, власною свідомістю моєю, що маю свої вади, але разом із тим і чесноти. Начальство мене поважає, і самі його превосходительство з мене вдоволені; і хоч досі вони ще не виявляли особливих ознак прихильності до мене, але я знаю, що вони вдоволені. Дожив до сивого волоса; гріха за собою великого не знаю. Звичайно, хто ж у малому не грішний? Кожен грішний, і навіть ви грішні, маточко! Але у великих проступках та зухвалостях ніколи не помічений, щоб ото проти постанов що-небудь або в порушенні громадського спокою, в цьому я ніколи не помічений, цього не було; навіть хрестика виходив — ну та що вже! Усе це ви по совісті повинні б були знати, маточко, та й він повинен був би знати; вже коли взявся описувати, то повинен би був усе знати. Ні, я цього не сподівався від вас, маточко; ні, Варенько! От від вас саме такого й не сподівався.

Як! То після цього й жити собі сумирно не можна, в куточку своєму, — який вже він там є,— жити, води не замутивши, за прислів'ям, нікого не займаючи, знаючи страх божий та самого себе, шоб і тебе не зайняли, щоб і в твою конуру не пробралися та не підгляділи — шо, мовляв, як ти собі там по-домашньому, чи є от, приміром, у тебе жилетка гарна, чи водиться в тебе що слід із спідньої одежі; чи є чоботи, та й чим підбиті вони; що їси, що п'єш, що переписуєш?.. Та й що ж тут такого, маточко, що ось хоч би й я, де бруківка поганенька, пройду іншим разом навшпиньки, що я чоботи бережу! Навіщо писати про іншого, що от, мовляв, він інколи бідує, що чаю не п'є? А хіба всі й мусять так уже неодмінно чай пити! Та хіба я дивлюся в рот кожному, що, мовляв, який він там шматок жує? Кого ж я ображав таким способом! Ні, маточко, навіщо ж інших ображати, коли тебе не займають! Ну, і ось вам приклад, Варваро Олексіївно, ось що значить воно: служиш-служиш, ревно, старанно,— чого! — і начальство само тебе поважає (вже хоч би там що, а все-таки поважає),— і ось хто-

небудь під самим носом твоїм, без ніякої видимої причини, з доброго дива, спече тобі пасквіля. Звичайно, правда, іноді пошиєш собі щось нове,— радієш, не спиш, а радієш, чоботи нові, приміром, з таким любострастям взуваєш — це правда, я відчував, бо приємно бачити свою ногу в тонкому чепурному чобо-тї,— це правдиво описано! Але я все-таки щиро дивуюся, що Федір Федорович без уваги книжку тщу пропустили й за себе не оступилися. Щоправда, він іще молодий сановник і любить часом покричати; та чому ж і не покричати? Чому ж і не вишпетити, коли треба нашого брата вишпетити. Ну та скажімо й так, приміром, для тону вишпетити — ну й дл*я тону можна; треба привчати; треба острашку давати,; бо — між нами хай буде це, Варенько,— наш брат , нічого без острашки не зробить, кожен намагається тільки десь рахуватися, що от, мовляв, я там-то й там-то, а від діла бочком та сторіночкою. А що різні чини бувають і кожного чина належить шпетити цілком відповідно до чину, то природно, що після цього й тон, яким шпетять, виходить різночинний,— це нормально!-Та на тому ж бо й світ стоїть, маточко, що всі ми один перед одним тону задаємо, що всі ми один одного шпетимо. Без цієї остороги і світ би не стояв, і порядку б не було. Істинно дивуюся, як Федір Федорович таку образу пропустили без уваги!

І навіщо ж таке писати? І навіщо воно потрібне? Що мені за це шинель хтось із читачів зробить, чи що? Чоботи, чи що, нові купить? Ні, Варенько, прочитає та ще продовження зажадає. Криєшся іноді, криєшся, ховаєшся з тим, до чого нездатний, боїшся часом і на очі показатися — кому б там не було, бо пересуду жахаєшся, бо з усього, що тільки є на світі, з усього тобі пасквіля зроблять, і ось уже все громадянське й сімейне життя твоє по літературі ходить, все надруковано, прочитано, осміяно, пересуджено! Та тут і на вулицю не можна буде поткнутися; тут-бо це все так доведено, що нашого брата з самої ходи впізнаєш тепер. Ну, хай би він хоч під кінець виправився, щось би пом'якшив, умістив би, приміром, хоч після того пункту, як йому папірці на голову сипали: що от, мовляв, попри все це він був доброчесний, хороший громадянин, такого поводження від своїх товаришів не заслуговував, послушенствував старшим (тут би приклад

можна який-небудь), нікому лихого не бажав, вірив у бога і вмер (якщо йому хочеться, щоб той уже неодмінно вмер) — оплаканий. А найкраще було б не залишати його вмирати, бідолаху, а зробити б так, щоб шинель його знайшлася, щоб той генерал, дізнавшись докладніше про його чесноти, перепросив би його до своєї канцелярії, підвищив чином і дав би добру платню, так що, бачите, як би це було: зло було б покаране, а доброчесність тріумфувала б, і'!'канцеляристи-товариші всі лишилися б ні з чим. Я б, приміром, так зробив; а то що тут у нього особливого, що в нього тут гарного? Так, пустий якийсь приклад із повсякденного, підлого побуту. Та й як ви наважились таку книжку мені прислати, рідна моя. Та це ж зловмисна книжка, Варенько; це просто неправдоподібне, бо й трапитися не може, щоб був такий чиновник. Та'дже після такого треба скаржитися, Варенько, формально скаржитися.

Найпокірніший слуга ваш

Макар Дєвушкін.

Липня 27-го

Шановний добродію, Макаре Олексійовичу!

Останні події й листи ваші перелякали, вразили мене, я нічого не розуміла, та розповіді Федори пояснили мені все. Але навіщо ж було вдаватися в такий розпач і раптом упасти в таку безодню, в яку ви впали, Макаре Олексійовичу? Ваші пояснення зовсім не задовольнили мене. Тепер бачите, чи мала я рацію, коли наполягала, щоб узяти те вигідне місце, яке мені пропонували? До того ще й остання моя пригода лякає мене не в жарт. Ви кажете, що любов ваша до мене змусила вас критися від мене. Я й тоді вже бачила, що багато що завдячую вам, коли ви впевняли, що витрачаєте на мене самі запасні гроші свої, котрі, як казали, лежали у вас з ломбарді про всяк випадок. А тепер, коли я дізналася, що у вас зовсім не було ніяких грошей, що ви, випадково

довідавшись про моє бідування і зворушені ним, вирішили потратити свою платню, забравши її наперед, та продали навіть свій одяг, коли я хвора була,— тепер виявлення всього цього поставило мене в таке тяжке становище, що й досі не знаю, як сприйняти все це й що думати про це. Ой Макаре Олексійовичу! Ви повинні були спинитися на перших благодіяннях своїх, що їх навіяли вам жалість та родичівська любов, а не марнувати потім грошей на непотрібне. Ви зрадили дружбу нашу, Макаре Олексійовичу, бо не були одверті зо мною, і тепер, коли я бачу, що ваше останнє пішло мені на убори, на цукерки, на прогулянки, на театр та на книжки,— то тепер я дорого плачу за все це жалем за свою непростиму легковажність (бо я приймала від вас усе, не дбаючи про вас самих); і все те, чим ви хотіли зробити мені приємність, обернулося тепер на горе для мене і лишило по собі самий марний жаль. Я помітила вашу тугу останнім часом, і хоч сама з тугою дожидала

чогось, але те, що сталося тепер, мені й на думку не спадало. Як! Ви могли так уже занепасти духом, Макаре Олексійовичу! Але що тепер '■ про вас подумають, що тепер скажуть про вас усі, хтр вас знає? Ви, кого я й усі поважали за доброту душі;, скромність та розсудливість, ви тепер раптом вдалися в такий огидний порок, в якому, здається, ніколи не були помічені перше. Що зо мною було, коли Федора розповіла мені, що вас знайшли на вулиці п'яного й привезли на квартиру з поліцією! Я остовпіла від подиву, хоч і сподівалася чогось незвичайного, бо ви чотири дні пропадали. Але подумали ви, Макаре Олексійовичу, що скажуть ваші начальники, коли довідаються про справжню причину вашої відсутності? Ви кажете, що з вас сміються всі; що всі дізналися про наш зв'язок та що й мене згадують у насмішках своїх сусіди ваші. Не зважайте на це, Макаре Олексійовичу, і бога ради заспокойтеся. Мене лякає ще ваша пригода з тими офіцерами; я про неї неясно чула. Розкажіть мені, що це все значить? Пишете ви, що боялися відкритися мені, боялися втратити через ваше признання мою дружбу, що були в розпачі, не знаючи, чим допомогти мені в моїй хворобі, що продали все, щоб підтримати мене й не пускати до лікарні, що заборгували скільки можна заборгувати і маєте щодня неприємності з хазяйкою,— але, ховаючи все це від мене, ви вибрали гірше. Адже тепер я все взнала. Ви

совістилися примусити мене зізнатися, що я була причиною вашого нещасного становища, а тепер удвічі більше завдали мені горя своєю поведінкою. Все це мене вразило, Макаре Олексійовичу. Ой друже мій! Нещастя — заразна хвороба. Нещасним та бідним треба триматися осторонь одне одного, щоб іще більше не заразитися. Я принесла вам такі нещастя, яких ви й не зазнавали перше у вашому скромному й самітному житті. Все це мучить і вбиває мене.

Напишіть мені тепер усе одверто, що з вами було і як ви зважились на такий учинок. Заспокойте мене, якщо можна. Не самолюбство змушує мене писати тепер про мій спокій, а моя дружба й любов до вас, яких — ніщо не згладить у моєму серці. Прощайте. Жду відповіді вашої з нетерпінням. Ви погано думали про мене, Макаре Олексійовичу.

Вас сердечно любляча

Варвара Доброселова.

З Ф. Достоевський

65

Безцінна моя, Варваро Олексіївно!

Ну вже як тепер усьому кінець і все потроху набирає попереднього стану, то ось що скажу я вам, маточко: вас турбує те, що про мене подумають, то на це поспішаю заявити вам, Варваро Олексіївно, що амбіція моя мені дорожча за все. Внаслідок чого та доповідаючи вам про нещастя мої й усі ці непорядки, повідомляю вас, що з начальства ще ніхто нічого не знає та й не буде знати, отже, всі вони почуватимуть до мене повагу, як і раніше. Одного боюся: пліток боюся. Дома в нас хазяйка кричить, а тепер, коли я з допомогою ваших десяти карбованців заплатив їй частину боргу, тільки бурчить, та й годі. Що ж до інших, то й вони нічого; в них тільки не треба грошей позичати, а то й вони нічого.

На закінчення ж пояснень моїх скажу вам, маточко, що вашу повагу до мене вважаю я найвищою за все на світі і тим утішаю себе тепер за тимчасові непорядні вчинки мої. Слава богу, що перший удар та перші колотнечі минули Ь ш сприйняли це так, що не вважаєте мене віроломним другом і себелюбцем за те, що я вас біля себе держав і дурив вас, бо не мав сили розлучитися з вами й любив вас, як моє ангелятко. Ревно тепер узявся до служби й обов'язки свої став виконувати добре. Євстафій Іванович хоч би слово мовив, коли я повз них учора проходив. Не потаю від вас, маточко, що вбивають мене борги мої й поганий стан мого гардеробу, та це знов же нічого і про це теж благаю вас — не вдавайтеся в розпач, маточко. Посилаєте мені ще півкарбованчика, Варенько, і цей півкарбованчик мені моє серце прошив. То отак воно тепер стало, то от воно як! Тобто це не я, старий дурень, вам, ангеляткові, допомагаю, а ви, сиріточка моя бідненька, мені! Добре зробила Федора, що добула грошей. Я поки що не маю надій жодних, маточко, на одержання, а ледь відродяться якісь надії, то напишу вам про все докладно. Але плітки, плітки турбують мене найбільше. Прощайте, моє ангелятко. Цілую вашу ручку й благаю вас одужувати. Пишу тому не докладно, що на посаду поспішаю, бо старанністю й ретельністю хочу загладити всі провини мої та упущення по службі; а дальшу оповідь про всі події та про пригоду з офіцерами відсуваю до вечора. Вас шануючий і вас сердечно люблячий

Макар Дєвушкін.

Ех, Варенько, Варенько! 6т саме тепер гріх на вашому боці й на вашій совісті Лишиться. Писемком своїм ви мене з пантелику зовсім збили, завдали мороки, і аж тепер тільки, як я на дозвіллі до нутрощів серця мого добувся, я побачив, що мав рацію, мав цілковиту рацію. Я не про бешкет мій кажу (ну його, маточко, ну його!), а про те, що я люблю вас та що зовсім не було нерозсудливо мені любити вас, зовсім не було нерозсудливо. Ви, маточко, не знаєте нічого; а от коли б знали тільки, чому це все, чому це я повинен вас любити, то ви б не те сказали. Ви це все резонне тільки так кажете, а я певен, що на серці у вас зовсім не те.

Маточко моя, я й сам не знаю і не тямлю добре всього, що було в мене з офіцерами. Треба вам сказати, ангелятко моє, що перед тим часом я був стурбований страшенно. Уявіть собі; що вже місяць цілий, сказати б, на одній ниточці держався. Становище було претяжке. Від вас я крився, та й дома теж, але хазяйка моя ґвалту й крику наробила. Воно б мені й нічого. Нехай би ґвалтувала баба негідна, та одне те, що страм, а друге те, що вона, господь її знає як, про наш зв'язок довідалась і таке про нього на весь дім кричала, що я обімлів та й вуха заткнув. Але ж сила в тому, що інші своїх вух не затикали, а, навпаки, розвісили їх. Я й тепер, маточко, куди мені подітися, не знаю...

І от, ангелятко моє, оце все, весь цей набрід усілякого лиха й доконав мене остаточно. Раптом дивні речі чую я від Федори, що до вас у дім з'явився негідний пройдисвіт і образив вас негідною пропозицією; що він вас образив, глибоко образив, я по собі міркую, маточко, бо й я сам глибоко образився. Отут я, ангелятко ви моє, й схибнувся, тут я й пустився берега і пропав зовсім. Я, друже ви мій, Варенько, вибіг, якось нечувано ошалілий, я до нього хотів іти, гріховоди; я вже й не знав, що я робити хотів, бо я не хочу, щоб вас, ангелятко моє, кривдили! Ну, сумно було! А тоді саме був дощ, сльота, нудьга була страшенна!.. Я був вернутися вже хотів... Отут я й упав, маточко. Я Ємелю зустрів, Омеляна Ілліча, він чиновник, власне був чиновник, а тепер уже не чиновник, бо його виключили від нас. Він уже я й не знаю, що робить, якось там мучиться; от ми з ним і пішли. Тут — ну, та що вам, Варенько, ну, весело, чи що, про нещастя друга свого читати,

поневіряння його та історію спокус, які він витерпів? Третього дня, ввечері, це вже Ємеля підбив мене, я і пішов до нього, до офіцера тобто. Адресу я в нашого двірника спитав. Я, маточко, коли вже до слова випало сказати, давно вже за цим молодцем примічав; стежив за ним, як ще він у домі в нас квартирував. Тепер я бачу, що я непристойність

зробив, бо я не в своєму вигляді був, коли про мене йому доповіли. Я, Варенько, нічого, по правді, й не пам'ятаю; пам'ятаю тільки, що в нього "було дуже багато офіцерів, чи це двоїлося в мене — бог знає. Я не пам'ятаю також, що я казав, тільки знаю, що багато казав у благородному обуренні моєму. Ну, тут мене й вигнали, тут мене й зі сходів скинули, тобто воно не те щоб зовсім скинули, а тільки так виштовхали. Ви вже знаєте, Варенько, як я повернувся; от воно й усе. Звичайно, я себе принизив, і амбіція моя потерпіла, та цього ж ніхто не знає, із сторонніх ніхто, крім вас, не знає; а в такому разі це однаково як ніби б його й не було. Може, це й так, Варенько, як ви гадаєте? Що мені тільки певно відомо, то це те, що торік у нас Аксен-тій Йосипович таким же чином поважився на особу Петра Петровича, але таємно, він це зробив таємно. Він його закликав до сторожівської кімнати, я це в шпарку бачив; та вже там він як треба було й розпорядився, але благородним чином, бо цього ніхто не бачив, крім мене; ну, а я нічого, тобто я хочу сказати, що я не повістив нікому. Ну, а після цього Петро Петрович і Аксентій Йосипович нічого. Петро Петрович, знаєте, амбіційний такий, то він нікому й не сказав, отже, вони тепер і кланяються, й руки тиснуть. Я не сперечаюся, я, Варенько, з вами сперечатися не смію, я глибоко впав і, що найжахливіше, у власній думці своїй програв, це вже, певно, мені так судилося, це вже, певно, доля,— а від долі не втечеш, самі знаєте. Ну, от і докладне пояснення нещастя мого й лиха, Варенько, от — усе таке, що хоч би й не читати, то було б те саме. Я трохи нездужаю, маточко моя, і всю грайливість почуттів стратив. Тому тепер, засвідчуючи вам мою прив'язаність, любов і повагу, перебуваю, шановна добродійко моя, Варваро Олексіївно,

найпокірнішим слугою вашим

Макаром Дєвушкіним.

Шановний добродію,

Макаре Олексійовичу!

і —

Я прочитала обидва ваші листи, та так і охнула! Послухайте, друже мій, ви або притаюєте від мене щось і написали мені тільки частину всіх неприємностей ваших, або... далебі, Макаре Олексійовичу, в листах ваших іще відчувається якийсь розлад... Приходьте до мене, бога ради, приходьте сьогодні; та послухайте, ви знаєте, так уже просто приходьте До нас обідати. Я вже й не знаю, як ви там живете і як з хазяйкою вашою полад-нали. Ви про це про все нічого не пишете і мовби з наміром замовчуєте. То до побачення, друже мій; заходьте до нас неодмінно сьогодні; та вже найкраще б ви зробили, якби й завжди приходили до нас обідати. Федора куховарить дуже добре. Прощайте.

Ваша

Варвара Доброселова.

Серпня 1-го

Матінко, Варваро Олексіївно!

Раді ви, матінко, що бог вам нагоду послав своєю чергою за добро добром заплатити й мені віддячити. Я цьому вірю, Варенько, і в добрість ангельського сердечка вашого вірю, і не на докір вам кажу,— тільки не дорікайте мені, як тоді, що я на старості літ замотався. Ну, був уже гріх такий, що ж удієш! — якщо вже хочете неодмінно, щоб тут гріх якийсь був; от тільки від вас, друже мій, слухати таке дуже мені важко! А ви на мене не гнівайтесь, що я це кажу; у мене в грудях, маточко, все перемліло. Бідні люди примхливі,— це вже так природа влаштувала. Я це й раніше почував. Вона, бідна людина, вона вимоглива; вона й на світ божий інакше дивиться, і на кожного перехожого косо поглядає, та навколо себе збентеженим зором поводить, та прислухається до кожного слова,— мовляв, чи не про неї там щось гомонять? Що от, мовляв, чого вона така непоказна? Що б то таке вона саме почувала?

Що от, приміром, яка вона буде з цього боку, яка буде з того боку? І кожен знає, Варенько, що бідна людина гірша за ганчірку і ніякої ні від кого поваги мати не може, що вже там не пиши! вони, партачі оті, що вже там не пиши! — все буде в бідній людині так, як і було. А чому ж так і буде, як було? А тому, що в бідної людини, по-їхньому, все навиворіт повинно бути; що в неї нічого не повинно бути заповітного, там амбіції якоїсь аніні! Он Ємеля казав недавно, що на допомогу йому десь підпис-ьу робили, то йому за кожен гривеник до певної міри офіціальний огляд робили. Вони думали, що вони даром свої гривеники йому дають — аж ні: вони заплатили за те, що їм бідну людину показували. Нині, маточко, й благодійства якось чудно робляться... а може, й завжди так робилися, хто їх знає! Або не вміють вони робити, або вже мастаки великі — одне з двох. Ви, може, цього не знали, ну, то ось вам! У чому іншому ми пас, а вже на цьому знаємось! А чому бідна людина знає все це та думає все таке? А чому? — Ну, з досвіду! Тому, наприклад, що вона знає, що є під боком у неї такий пан, який іде ось куди-небудь до ресторану та й каже сам до себе: що от, мовляв, оцей злидень-чиновник що він їстиме сьогодні? Я соте-папільйот буду їсти, а він, може, кашу без масла їстиме. А яке йому діло, що я кашу без масла їстиму? Буває така людина, Варенько, буває, що тільки про таке й думає. І вони ходять, пасквілянти непристойні, та дивляться, що, мовляв, чи всією ногою на камінь ступаєш, чи носочком самим; що, мовляв, ось у такого-то чиновника, такого-то відомства, титулярного радника, з чобота голі пальці стирчать, що он у нього лікті продерті,— і потім там собі це все й описують і погань таку друкують... А яке тобі діло, що в мене лікті продерті? Та якщо вже ви мені пробачите, Варенько, грубе слово, то я вам скажу, що в бідної людини щодо цього той же самий сором, як і в вас, приміром сказати, дівочий. Адже ви перед усіма — грубе слівце моє пробачте — роздягатися не станете; ось так точнісінько й бідна людина не любить, щоб до її конури зазирали, що, мовляв, які там її стосунки будуть сімейні — от. А то навіщо було тоді ображати мене, Варенько, вкупі з ворогами моїми, що на честь та амбіцію чесної людини заміряються!

Та й на посаді я сьогодні сидів таким ведмежам, таким горобцем общипаним, що трохи сам за себе з сорому не згорів. Стидненько мені було, Варенько! Та вже природно ніяковієш, коли крізь одяг голі лікті світять та ґудзики на ниточках теліпаються. А в мене, як на те, все це було в такому безладі! Мимохіть занепадаєш духом.'Та що!.. Сам Степан Карлович сьогодні почав був •про справу мені казати, казав-казав та ніби зненацька й додав: "Ех ви, батечку Макаре Олексійовичу!" — та й не доказав решти, про що він; думав, а тільки я вже сам. про все догадався та так почервонів, що аж лисина моя почервоніла. Воно, власне, й 'нічого, та все-таки турботно, на роздуми наводить тяжкі. Ой чи не довідалися вони про щось! А боронь боже, ну, як про щось довідалися! Я, признаюсь, маю підозру, велику маю підозру на одного чоловічка. Адже цим лиходіям байдуже! Виявлять! Усе приватне життя твоє ні за гріш виявлять; святого нічого нема.

Я знаю тепер, чия це штука: це Ратазяєва штука. Він із кимсь знайомий у нашому відомстві та, мабуть, так, серед розмови, й переказав йому все з додатками; або, може, розповів у своєму відомстві, а воно виповзло в наше відомство. А в квартирі у нас усі все до решти знають і до вас у вікно пальцем показують; це вже я знаю, що показують. А як учора я до вас обідати пішов, то всі вони з вікон повисовувались, а хазяйка сказала, що от, мовляв, чорт з немовлям зв'язалися, та й вас вона назвала потім непристойно. Але все це ніщо перед мерзенним наміром Ратазяєва нас із вами в літературу свою вмістити і в тонкій сатирі нас описати; він це сам казав, а мені добрі люди з наших переказали. Я вже й думати ні про що не можу, маточко, й вирішити не знаю що. Ніде правди діти, прогнівили ми господа бога, ангелятко моє! Ви, маточко, мені книжку якусь хотіли, щоб не нудьгував, прислати. А ну її, книжку, маточко! Що вона, книжка? Вона небилиця в лицях! І роман дурниця, і для дурниці написаний, так, гулящим людям читати: повірте мені, маточко, досвідченості моїй багаторічній повірте. І що там, як вони вас заговорять Шексні-ром яким-небудь, що, мовляв, бачиш, у літературі Шек-спір є,— то й Шекспір дурниця, все це суща дурниця, і все для самого пасквіля зроблено!

Ваш

Макар Дєвушкін.

Серпня 2-го

Шановний добродію, Макаре Олексійовичу!

Не турбуйтесь ні про що; дасть господь бог, усе владнається. Федора дістала купу роботи і собі й мені, і ми превесело взялися до діла; може, й усе поправимо. Вона підозрює, що всі мої останні неприємності не обійшлися без Га"ни Федорівни; але тепер мені байдуже. Мені сьогодні якось незвичайно весело. Ви хочете позичати гроші,— борони вас господи! Потім не обберетесь лиха, коли повертати треба буде. Краще живіть-но з нами ближче, приходьте до нас частіше і не зважайте на вашу хазяйку. А щодо інших ворогів та недоброзичливців ваших, то я певна, що ви мучитесь даремними сумнівами, Макаре Олексійовичу! Дивіться, я ж вам казала минулого разу, що у вас стиль надзвичайно нерівний. Ну, прощайте, до побачення. Жду вас неодмінно до себе.

Ваша

в. Д.

Серпня 3-го

Ангелятко моє, Варваро Олексіївно!

Спішу повідомити вас, серденько ви моє, що в мене надії народились деякі. Та дозвольте, донечко ви моя,— пишете, ангелятко, щоб я позик не робив? Голубонько ви моя, неможливо без них; воно й мені погано, та й з вами, чого доброго, раптом що-небудь та не так! адже РИ слабенькі;

то от я до того й пишу, що позичити неодмінно треба. Ну, то я й розповідаю далі.

Скажу вам, Варваро Олексіївно, що в присутствії я сиджу поруч з Омеляном Івановичем. Це не з тим Омеляном, якого ви знаєте. Цей, так само як і я, титулярний радник, і ми з ним в усьому нашому відомстві мало не найстаріші, корінні служиві. Він добра душа, безкорислива душа, та небалакучий такий і повсякчас справжнім ведмедем дивиться. Зате діловий, перо в нього — чистий англійський почерк, і коли вже всю правду сказати, то не гірше за мене пише,— достойна людина! Близько ми з ним ніколи не сходились, а так тільки, за звичаєм, прощайте та здрастуйте; та якщо часом мені треба буває ножичка, то, траплялося, попрошу — мовляв, дайте, Омеляне Івановичу, ножичка,— одне слово, було тільки те, що в побуті потрібне буває. От він і каже мені сьогодні: Макаре Олексійовичу, чого, мовляв, ви так задумались? Я бачу, що добра бажає мені людина, та й відкрився йому — мовляв, так і так, Омеляне Івановичу, тобто всього не сказав, та й, боронь боже, ніколи не скажу, бо сказати духу нема, а так де в чім відкрився йому, що от, мовляв, сутужно і таке інше. "А ви б, батечку,— каже Омелян Іванович,— ви б позичили; от хоч би в Петра Петровича позичили, він дає на проценти; я позичав; і процент бере пристойний—необтяжливий".

Ну, Варенько, стрепенулось у ,мене сердечко. Думаю-думаю, а може, господь йому на душу покладе, Петру Петровичу, благодійникові, та $ позичить він мені. Сам уже й розраховую, що от би, мовляв, і хазяйці заплатив, і вам би допоміг, та й сам би кругом облатався, а то такий страм: аж моторошно Аа місці сидіти, крім того, що от скалозуби наші сміються, бог з ними! Та й його превосходительство повз наш стіл іноді проходять; що як, боронь боже, кинуть оком на мене та помітять, що я вбраний непристойно! А в них головне — чистота й охайність. Вони-то, либонь, і нічого не скажуть, та я з сорому вмру,— ось як це буде. Тим-то я, скріпившись та сховавши свій сором у діряву кишеню, попрямував до Петра Петровича, і надії повний, і ні живий ні мертвий — усе разом. Ну, що ж, Варенько, адже все — дурницею й скінчилося. Він щось був не вільний, розмовляв з Федосієм— Івановичем. Я підійшов до нього збоку

та й смикнув його за рукав: мовляв, Петре Петровичу! га Петре Петровичу! Він оглянувся, а я далі: що, мовляв, ось так і так, карбованців тридцять і т. д. Він спершу був не зрозумів мене, а потім, коли я пояснив йому все, він так і засміявся, та й нічого, замовк. Я знов до нього з тим же. А він мені: "Застава у вас є?" А сам уткнувся в свій папір, пише й на мене не дивиться. Я трохи сторопів. "Ні,— кажу,— Петре Петровичу, застави нема",— та й пояснюю йому — що от, мовляв, як буде платня, то я й віддам, неодмінно віддам, за найперший обов'язок уважатиму. Тут його хтось покликав, я почекав його, він вернувся та й став перо загострювати, а мене мовби не помічає. А я все про своє—що, мовляв, Петре Петровичу, чи не можна як-небудь? Він мовчить і мовби не чує, я постояв-постояв, ну, думаю, спробую востаннє, та й смикнув його за рукав. Він хоч би щось вимовив, загострив перо та й став писати; я й відійшов. Вони, бачите, маточко, може, й достойні люди всі, та горді, дуже горді,— що мені! Куди нам до них, Варенько! Я на те й писав вам усе це. Омелян Іванович теж засміявся та головою похитав, зате надію подав мені, сердечний. Омелян Іванович достойна людина. Обіцяв він рекомендувати мене одному чоловікові; а чоловік цей, Варенько, на Виборзькій живе, теж дає на проценти, 14-го класу якийсь. Омелян Іванович каже, що цей уже неодмінно дасть; я завтра, ангелятко моє, піду, га? Як ви думаєте? Адже лихо не позичити! Хазяйка мене трохи з квартири не жене й обідати мені давати не погоджується. Та й чоботи в мене дуже погані, маточко, та й ґудзиків нема... та чи й того ще нема в мене! А що, як з начальства хто помітить таку непристойність? Лихо, Варенько, лихо, просто лихо!

Макар Дєвушкін.

Серпня 4-го

Ласкавий Макаре Олексійовичу!

Бога ради, Макаре Олексійовичу, якнайшвидше позичте скільки-небудь грошей; я б нізащо не попросила у вас допомоги за теперішніх обставин, але коли б ви знали, яке моє становище! У цій квартирі нам

ніяк не можна залишатися. У мене скоїлися страшенні неприємності, і коли б ви знали, яка я тепер розстроєна й схвильована! Уявіть, друже мій: сьогодні вранці входить до нас незнайома людина, літня, майже стара, з орденами. Я здивувалася, не розуміючи, чого їй треба в нас. Федора саме вийшла до крамнички. Старий почав мене розпитувати, як я живу й що роблю, і, не діждавшись відповіді, заявив мені, що він дядько того офіцера; що він дуже сердитий на небожа за його погану поведінку й за те, що він знеславив нас на весь дім; що небіж його хлопчисько й вітрогон і що він ладен узяти мене під свій захист; не радив мені слухати молодих людей, додав, що він співчуває мені, як батько, що він плекає до мене батьківські почуття і ладен мені в усьому допомагати. Я вся червоніла, не знала, що й подумати, але не квапилась дякувати. Він узяв мене силоміць за руку, поплескав мене по щоці, сказав, що я дуже гарненька та що він надзвичайно вдоволений з того, що в мене є на щоках ямочки (бог знає, що він казав!), і, врешті, хотів мене поцілувати, кажучи, що він уже старий (він був такий гидкий!). Тут увійшла Федора. Він трохи зніяковів і знову заговорив, що відчуває до мене повагу за мою скромність і благонравність і що дуже бажає, щоб я його не цуралась. Потім відкликав набік Федору і під якимсь чудним приводом хотів дати їй скількись-то грошей. Федора, звичайно, не взяла. Нарешті він зібрався додому, повторив іще раз усі свої запевнення, сказав, що ще раз до мене приїде й привезе мені сережки (здається, він сам дуже зніяковів); радив мені перемінити квартиру і рекомендував мені одну чудову квартиру, котра в нього на прикметі й котра мені нічого не коштуватиме; сказав, що він дуже полюбив мене за те, що я чесна й розсудлива дівчина, радив стерегтися розпутної молоді і, нарешті, заявив, що знає Ганну Федорівну та що Ганна Федорівна доручила йому сказати мені, що вона сама навідає мене. Тут я все зрозуміла. Я не знаю, що зо мною подіялось; уперше зроду я відчула себе в такому становищі; я аж! знетямилась; я застидила його зовсім. Федора допомогла мені і майже вигнала його з квартири. Ми вирішили, що це все діло Ганни Федорівни: інакше звідки б йому знати про нас?

Тепер я до вас звертаюся, Макаре Олексійовичу, і благаю вас про допомогу. Не залишайте мене, бога ради, в такому становищі! Позичте,

будь ласка, добудьте хоч скількись грошей, нам нема на що переїхати з квартири, а лишатися тут ніяк не можна далі: так і Федора радить. Нам треба принаймні карбованців двадцять п'ять; я вам ці гроші поверну; я їх зароблю; Федора мені цими днями ще роботи дістане, отже, коли вас зупинятимуть великі проценти, то ви не дивіться на них і погоджуйтесь на все. Я вам усе віддам, тільки, бога ради, не покиньте мене без допомоги. Дуже мені важко турбувати вас тепер, коли у вас такі обставини, але на самого вас уся надія моя! Прощайте, Макаре Олексійовичу, подумайте про мене, і дай в'ам боже успіху!

В. Д. Серпня 4-го

Голубонько моя, Варваро Олексіївно!

Ось оці всі удари несподівані й потрясають мене! Ось такі біди страшні і вбивають дух мій! Крім того, що потолоч отих блюдолизів різних та старечі негідної вас, моє ангелятко, на одр хвороби звести хоче, крім усього цього — вони й мене, блюдолизи ці, зо світу звести хочуть. І зведуть, присягу кладу, що зведуть! Адже тепер ось я швидше б умер, ніж вам не допоміг! Не поможу я вам, то вже тут смерть моя, Варенько, туг уже чиста, справжня смерть, а поможу, то ви тоді залетите від мене, як пташка з кубельця, котру сови ці, хижі птахи, заклювати налагодились. Оце ось мене й мучить, маточко. Та й ви, Варенько, ви які жорстокі! Як же це ви? Вас мучать, вас ображають, ви, пташеня моє, страждаєте, а ще горюєте, що мене турбувати треба, та ще обіцяєте борг заробити, тобто, по правді сказати, занапащатимете себе з вашим здоров'ям слабеньким, щоб мене в строк виручити. Та ви ж бо, Варенько, тільки погадайте, про що ото ви кажете! Та пощо ж вам шити, пощо ж працювати, голівку свою бідну клопотом мучити, ваші оченята гарненькі псувати й здоров'я своє вбивати? Ой Варенько, Варенько, бачите, голубонько моя, я ні на що не здатний, і сам знаю, що ні на що не здатний, та я зроблю так, що буду здатний! Я все здолаю, я сам роботу сторонню дістану, переписуватиму різні папери різним літераторам, піду до них, сам піду, наб'юсь на роботу; бо вони ж, маточко, шукають добрих переписувачів, я це •знаю, що шукають, а вам

себе виснажувати не дам; згубного такого наміру не дам вам здійснити. Я, ангелятко моє, неодмінно позичу, і швидше вмру, ніж не позичу. І пишете, голубонько моя, щоб я процента не злякався великого,— і не злякаюсь, маточко, не злякаюсь, нічого тепер не злякаюсь. Я, маточко, попрошу сорок карбованців асигнаціями; це ж не багато, Варенько, як ви думаєте? Чи можна мені сорок карбованців з першого слова повірити? Тобто, я хочу сказати, чи вважаєте ви мене здатним викликати до себе з першого погляду віру й довір'я? По фізіономії можна з першого погляду скласти про мене сприятливе уявлення? Ви пригадайте, ангелятко, здатен я вселити думку? Як ви там самі міркуєте? Знаєте, страх такий почувається,— болісно, правду сказати болісно! З сорока карбованців двадцять п'ять відкладаю на вас, два карбованці сріблом хазяйці, а решту призначаю для власної витрати. Бачите, хазяйці б слід було дати й більше, навіть конче треба; але ви обміркуйте все діло, маточко, переберіть усі мої потреби, то й побачите, що ніяк не можна дати більше, тож нема що й говорити про це, та й згадувати не треба. Па карбованець сріблом куплю чоботи; я вже й не знаю, чи здатен буду завтра в старих на посаду прийти. Хустка шийна теж потрібна була б, старій-бо скоро рік мине; та що ви мені обіцяли з старого фартушка вашого не тільки хустку, а й маніжку викроїти, то я про хустку й думати більше не буду. То от чоботи й хустка є. Тепер ґудзики, друже мій! Ви ж погодитесь, крихітко моя, що мені без ґудзиків не можна бути; а в мене мало не з половини борта обсипались! Я тремчу, коли подумаю, шо його превосходительство можуть такий непорядок помітити та скажуть — та що скажуть! Я, маточко, й не почую, що скажуть; бо вмру, умру, на місці вмру, отак-таки візьму та й умру з сорому, від думки самої! Ох, маточко! Та от іще лишиться від усіх потреб трояк; то

ЦЄ На життія и на швфуніика, гюіюнцю; 00 0ЄЗ ТЮТЮНУ, ангелятко моє, я жити не можу, а вже ось дев'ятий день люльки в рот не брав. Я б, пЬ совісті кажучи, купив би та й вам нічичирк, але совісгіо. Ось у вас там лихо, ви останнє втрачаєте, а я тут різними приємностями тішуся; то от на те й кажу вам усе це, щоб докори совісті не мучили. Я вам одверто признаюсь, Варенько, я тепер у великій скруті, тобто нічогісінько такого

ніколи зо мною не бувало. Хазяйка зневажає мене, пошани ні від кого нема ніякої; нестатки страшенні, борги; а на посаді, де від свого брата чиновника й, перше не було мені масни-ці,— тепер, маточко, шкода й мови. Я таю, я ретельно від усіх усе таю, і сам таюсь, і на посаду коли входжу, то бочком-бочком, сторонюся всіх. Це ж тільки вам признатися вистачає в мене сили душевної... А що як не дасть! Ну, ні, краще, Варенько, й не думати про це й такими думками заздалегідь не вбивати душі своєї. На те й пишу це, щоб застерегти вас, щоб самі ви про це не думали й думкою лихою не мучились. Ох, боже мій, що то з вами буде тоді! Воно правда й те, що тоді ви з цієї квартири не виїдете, і я буду з вами,— та ні, я вже й не вернуся тоді, я просто згину десь, пропаду. От я вам тут розписався, а поголитися б треба, воно все благообразніше, а благообразність завжди вміє знайти. Ну, дай же господи! Помолюся, та й гайда!

М. Дєвушкін.

Серпня 5-го

Вельмиласкавий Макаре Олексійовичу!

Хоч би вже ви не впадали в розпач! І так горя досить. Посилаю вам тридцять копійок сріблом; більше ніяк не можу. Купіть собі там, що вам потрібніше, щоб хоч до завтрього прожити як-небудь. У нас у самих майже нічого не лишилось, а завтра вже й не знаю, що буде. Сумно, Макаре Олексійовичу! А втім, не журіться; не пощастило, то що ж робити! Федора каже, що тце не біда, що можна до якогось часу й на цій квартирі зостатися, що коли б і переїхали, то небагато б виграли, та що коли схочуть, то скрізь нас знайдуть. Та все ж якось негарно тут зоставатися тепер. Якби не сумно було, я б вам дещо написала.

Яка у вас чудна вдача, Макаре Олексійовичу! Ви занадто вже близько берете все до серця; через це ви завжди будете пренещасною людиною. Я уважно читаю всі ваші листи й бачу, що в кожному листі ви

за мене так мучитесь та турбуєтесь, як ніколи за себе не турбувалися. Всі, звичайно, скажуть, що у вас добре серце, але я скажу, що воно вже занадто добре. Я вам даю дружню пораду, Макаре Олексійовичу. Я вам вдячна, дуже вдячна за все, що ви для мене зробили, я все це дуже відчуваю; то поміркуйте ж, яково мені бачити, що ви й тепер, після всіх ваших бід, котрих я була мимовільною причиною,— що й тепер живете тільки тим, чим я живу: моїми радощами, моїми горещами, моїм серцем! Якщо брати отак до серця все чуже й якщо так дуже всьому співчувати, то, далебі, є з чого бути прене-щасною людиною. Сьогодні, коли ви ввійшли до мене після посади, я злякалась, дивлячись на вас. Ви були такий блідий, переляканий, у розпачі: на вас лиця не було,— і все того, що ви боялися мені розказати про свою невдачу, боялися мене засмутити, мене злякати, а як побачили, що я трохи не засміялась, то в вас майже все відлягло від серця. Макаре Олексійовичу! Ви не сумуйте, не втрачайте надії, будьте розсудливіші,— прошу вас, благаю вас про це. Ну, от ви побачите, що все буде гаразд, усе зміниться на краще; а то вам важко буде жити, повсякчас нудьгуючи та борючи чужим горем. Прощайте, мій друже; благаю вас, не турбуйтеся занадто про мене.

В. Д.

Серпня 5-го

Голубонько моя, Варенько!

Ну добре, ангелятко моє, добре! Ви вирішили, що ще не біда те, що я грошей не дістав. Ну, добре, я спокійний, я щасливий за вас! Навіть радий, що ви мене, старого, не покидаєте і на цій квартирі залишитесь. Та вже як усе казати, то й серце моє все радістю переповнилось, коли я побачив, що ви в своєму писемку так гарно про мене написали й почуттям моїм належну похвалу склали. Я це не з гордощів кажу, а тому, що бачу, як ви мене любите, коли про серце моє так непокоїтесь. Ну гаразд; що вже тепер про серце моє мовляти! Серце само по собі; а ось ви наказуєте, маточко, щоб я легкодухим не був. Так, ангелятко моє, либонь, і сам скажу, що не треба її, легкодухості; та попри все це,

вирішіть самі, маточко моя, в яких чоботах я завтра на службу піду! Ось воно що, маточко; а така ж думка занапастити людину може, зовсім занапастити. А головне, рідна моя, що я не для себе й тужу, не для себе й страждаю; як на мене, то байдуже, хоч 6И і в лютий мороз без шинелі й без чобіт ходити, я перетерплю і все знесу, мені нічого; людина я проста, маленька,— та що люди скажуть? Вороги мої, оті язики лихі всі що заплещуть, коли без шинелі підеш? Адже для людей і в шинелі ходиш та й чоботи, либонь, для них же носиш. Чоботи в такому разі, маточко, душечко ви моя, потрібні мені, щоб підтримати честь і добре ім'я; а в дірявих чоботах і те й те пропало,— повірте, маточко, досвідченості моїй багаторічній повірте; мене, старого, що знає світ і людей, послухайте, а не партачів яких-небудь та писак.

А я вам іще й не розповідав докладно, маточко, як це все власне було сьогодні, чого я натерпівся сьогодні. А того я натерпівся, стільки тяготи душевної за один ранок зніс, що інший і за цілий рік не знесе. Було воно ось як: пішов я, по-перше, рано-ранісінько, щоб і його застати та й на службу виспіти. Дощ був такий, сльота така була сьогодні! Я, ясочко моя, в шинель закутався, іду-йду та все думаю: господи! прости, мовляв, мої провини й пошли здійснення бажань. Повз —ську церкву пройшов, перехрестився, в усіх гріхах покаявся та згадав, що недостойно мені з господом богом умовлятися. Заглибився я в себе самого, і дивитися ні на що не хотілося; так уже, не розбираючи дороги, пішов. На вулицях було безлюдно, а хто зустрічався, то все такі зайняті, заклопотані, та й не диво: хто такої пори ранньої й під таку погоду гуляти піде! Артіль робітників забруднених зустрілася зо мною; заштовхала мене мужва! Боязкість напала на мене, моторошно ставало, вже я про гроші й думати, по правді, не хотів,— на відчай, то й на відчай! Біля самого Воскресенського мосту в мене підошва відстала, так що вже й сам не знаю, на чому я пішов. А тут наш писар Єрмолаєв зустрівся зо мною, БИТЯГСЯ, стоїть, очима проводжає, наче на горілку просить. Ех, братику, подумав я, на горілку, яка вже тут горілка! Втомився я страшенно, пристояв, відпочив трохи та й потяг далі. Умисне роздивлявся, до чого б думками приліпитися, розважитися, підбадьоритися: та ні — жодної думки ні до чого не міг приліпити та й

затьопався на додаток так, що самого себе соромно стало. Побачив я, нарешті, здалеку будинок дерев'яний, жовтий з мезоніном, на бельведер схожим,— ну, так, думаю, так воно й є, так і Омелян Іванович казав,— Маркова будинок. (Він і є, маточко, отой Марков, що на проценти дає). Я вже й себе тут не тямив і знав же, що Маркова будинок, а спитав-таки будочника—чий, мовляв, це, братику, будинок? Будочник такий грубіян, говорить знехотя, наче сердиться на когось, слова крізь зуби цідить. "Та так,— каже,— це Маркова будинок". Будочники ці всі такі нечулі,— а що мені будочник? А все ж було враження негарне й неприємне,— словом, усе одне до одного; з усього виснуєш щось подібне до свого становища, і це завжди так буває. Повз будинок я три кінці дав вулицею, і що більше ходжу, то гірше стає,— ні, думаю, не дасть, нізащо не дасть! І людина я незнайома, і справа моя делікатна, і постаттю я непоказний,— ну, думаю, як доля вирішить; щоб опісля тільки не каятися, за спробу не з'їдять же мене,— та й відчинив потихеньку хвіртку. А тут інше лихо: нав'язалася на мене паскудна, дурна собачина дворняга; із шкури пнеться, ґвалтує! І от такі підлі, дрібні випадки й розлютують завжди людину, маточко, і несмілість на неї наведуть, і всю рішучість, котру заздалегідь обдумав, знищать; отже, я ввійшов у будинок ні живий ні мертвий, увійшов та ще прямо на лихо — не роздивився поночі, що таке внизу біля порога, ступив та й спіткнувся об якусь жінку, а жінка молоко з дійниці в глечики цідила й усе молоко розлила. Заверещала, зарепетувала дурна баба,— мовляв, куди ти, батечку, лізеш, чого тобі треба? — та й почала приказувати про лиху годину. Я, маточко, це до того кажу, що повсякчас зо мною таке ж траплялося в подібних справах; мабуть, так уже мені судилося; завжди я зачеплюся за щось стороннє. Висунулась на галас стара відьма й чухонка хазяйка, я просто до неї,— тут, мовляв, Марков живе? "Ні,— каже; постояла, оглянула мене гарненько.—А вам чого до нього?" Я пояснюю їй, що, мовляв, так і так, Омелян Іванович, ну й про все інше,— кажу, дільце є. Стара кликнула дочку — увійшла й дочка, дівчинка в літах, босонога. "Гукни батька; він нагорі, в пожильців,— заходьте..." Увійшов я. Кімната нічого, на стінах картинки висять, усе генералів якихось портрети, диван стоїть, стіл круглий, резеда, бальзамінчики,— думаю-думаю, чи не забратися мені геть, поки не пізно, втекти чи ні? І

єй же єй, маточко, хотів утекти! Я краще, думаю, завтра прийду, і погода краща буде, і я пережду,— а сьогодні он і молоко розлите, і генерали дивляться такі сердиті... Я вже й до дверей, та він увійшов — так собі, сивенький, очиці такі злодійкуваті, в халаті засмальцьованому й мотузком підперезаний. Спитався, що й як, а я йому: мовляв, такі, і так, ось Омелян Іванович,— карбованців сорок, кажу; справа така,— та й не доказав. З очей його побачив, що програна справа. "Ні вже.— каже,— що справа, грошей у мене нема; а що у вас застава, чи що, яка?" Я був став пояснювати, шо, мовляв, застави нема, а ось Омелян Іванович,— одно слово, пояснюю, що треба. Вислухавши все: "Ні,— каже,— що Омелян Іванович! У мене грошей нема". Ну, думаю, так, усе так; знав я це, передчував — ну, просто, Варенько, краще б було, якби земля підо мною розступилася; холод такий, ноги задубіли, мурашки по спині пробігли. Я на нього дивлюся, а він на мене дивиться та мало не каже — що, мовляв, ходи-но ти, брат, тут тобі нема чого робити,— так що коли б удруге десь було отаке, то зовсім застидався б. "Та що вам, навіщо гроші потрібні?" (адже от про що спитав, маточко!) Я буз рота розтулив, щоб тільки так не стояти даром, та він і слухати не став. "Ні,— каже,— грошей нема; я б,— каже,— залюбки". Вже я йому пояснював, пояснював, кажу, що я ж трошки, я, мовляв, вам віддам1, кажу, у строк віддам, та що я й до строку ще віддам, що й процент нехай який хоче бере і що я, їй-богу, віддам. Я, маточко, в ту мить вас згадав, усі ваші нещастя й потреби згадав, ваш півкарбованчик згадав. "Та ні,— каже,— що проценти, от коли б застава! А то в мене грошей нема, їй-богу, нема; я б,— каже,— залюбки". Ще й побожився, харциз!

Ну, тут уже, рідна моя, я й не тямлю, як вийшов, як минув Виборзьку, як на Воскресенський міст потрапив, стомився страшенно, промерз увесь і тільки о десятій годині на посаду встиг з'явитися. Хотів був обчистити себе трохи від грязі, та Снєгірьов, сторож, сказав, що не можна, що щітку зіпсуєш. "А щітка,— каже,— пане, казенна". От вони як тепер, маточко, так що я й у цих осіб мало не гірший за ганчірку, об яку ноги обтирають. Адже що мене, Варенько, вбиває? Не гроші мене вбивають, а всі оці тривоги житейські^сі оці шепоти, усмішечки, жартики. Його превосходительство зненацька якось можуть зауважити

щось про мене,— ох, маточко, минули часи золоті мої! Сьогодні перечитав я всі' ваші листи; сумно, маточко! Прощайте, рідна, господь нехай боронить вас!

М. Дєвушкін.

Р. Б. Горе моє, Варенько, хотів я вам описати пополам із жартиком, тільки, видно, не дається він мені, жартик. Вам хотілося догодити. Я до вас зайду, маточко, неодмінно зайду, завтра зайду.

Серпня 11-го

Варваро Олексіївно! Голубонько моя, маточко! Пропав я, пропали ми обоє, обоє разом, без вороття пропали. Моя репутація, амбіція—все втрачено! Я загинув, і ви загинули, маточко, і ви, разом зо мною, без вороття загинули! Це я, я вас до загибелі призвів! Мене гонять, маточко, зневажають, на глузи беруть, а хазяйка просто лаяти мене стала; кричала, кричала на мене сьогодні, шпетила, шпетила мене, нижче за тріску поставила. А ввечері у Ратазяєва хтось із них став уголос читати одного листа чорнового, якого я вам написав та ненароком упустив з кишені. Матінко моя, який вони глум зняли! Величали, величали нас, реготали, реготали, зрадники! Я ввійшов до них і викрив віроломність Ратазяєва; сказав йому, що він зрадник! А Ратазяєв відповів мені, що я сам зрадник, що я конкетами 1 різними займаюся; каже,— ви таїлися від нас, ви, мовляв, Ловелас; і тепер усі мене Ловеласом звуть, і ім'я іншого нема в мене! Чуєте, ангелятко моє, чуєте,— вони тепер усе знають, їм усе відомо, і про вас, рідна моя, знають, і геть про все, що є у вас, про все знають! Та чого! І Фальдоні туди ж, і він заодно з ними; послав я його сьогодні в ковбасну, так, принести дечого; не йде, та й годі, діло є, каже! "Та ти ж повинен",— я кажу. "Та ні ж,— каже,— не повинен; ви он моїй пані грошей не платите, то я вам і не повинен". Я не витерпів від нього, від неосвіченого мужика, образи та й назвав його дурнем, а він мені: "Від дурня чув". Я думаю, що він з п'яних очей мені таку грубість сказав — та й кажу: ти, мовляв, п'яний, мужик ти отакий! А він мені: "Ви, чи що, мені піднесли? У самих чи є на що похмелитися; самі у якоїсь по

гривеничку христарадите,— та ще додав: — Ех, мовляв, а ще пан!" От, маточко, от до чого дійшло діло! Жити, Варенько, совісно! Наче оглашенний якийсь; гірше ніж безпаспортному бродязі якому-небудь. Лишенько тяжке! — Загинув я, просто загинув! Без вороття загинув.

М. Д.

конкетами — завоюваннями (франц.).

Вельмиласкавий Макаре Олексійовичу! Над нами все біди та біди, я вже й сама не знаю, що діяти! Що з вами буде тепер, а на мене надія1 погана; я сьогодні обпекла собі праскою ліву руку; упустила ненароком, і забила, й обпекла, все разом. Працювати ніяк не можна, а Федора вже третій день хворіє. Я дуже стурбована. Посилаю вам тридцять копійок сріблом; це майже все останнє наше, а я, бог бачить, як бажала б допомогти вам тепер у ваших нуждах. До сл|з досадно! Прощайте, друже мій! Вельми потішили б ви мене, якби прийшли до нас сьогодні.

В. Д. Серпня ¡4-го

Макаре Олексійовичу! Що це з вами? Бога ви не боїтеся, мабуть! Ви мене просто з розуму зведете. Не сором вам! Ви себе занапащаєте, ви подумайте тільки про свою репутацію! Ви людина чесна, благородна, амбіційна — що як усе дізнаються про вас! Та ви просто з сорому муситимете вмерти! Чи не жаль вам сивого волосся вашого? Ну, чи боїтесь ви бога! Федора сказала, що вже тепер не допомагатиме більше вам, та й я теж вам грошей не даватиму. До чого ви мене довели, Макаре Олексійовичу! Ви думаєте, мабуть, що мені нічого, що ви так погано поводите себе; ви ще не знаєте, що я через вас терплю! Мені й пройти не можна нашими сходами: усі на мене дивляться, пальцем на мене показують і такі страшні речі кажуть; еге, просто кажуть, що зв'язалась я з п'яницею. Яково це чути! Коли вас привозять, то всі пожильці з презирством на вас показують: "Ось, — кажуть,— того чиновника привезли". А мені за вас страх як совісно. Клянуся вам, що я

переїду звідси. Піду кудись за покоївку, за пралю, а тут не зостанусь. Я вам писала, щоб ви зайшли до мене, а ви не зайшли. Отже, вам ніщо мої сльози та просьби, Макаре Олексійовичу! І де ви грошей узяли? Ради створителя, побережіться. Адже загинете, нізащо загинете! І стид, і страм який! Вас хазяйка і впустити вчора не хотіла, ви в сінях ночували: я все знаю. Якби ви знали, як мені важко було, коли я про все це довідалась. Приходьте до мене, вам буде в нас весело: ми вкупі читатимемо, старе згадуватимемо. Федора про те, як ходила на прощу, розповідатиме. Ради мене, голубчику мій, не занапащайте себе й мене не занапащайте. Я ж для вас самого й живу, для вас і лишаюся з вами. Отак-то ви тепер! Будьте благородною людиною, твердою в нещастях; пам'ятайте, що бідність не порок. Та й чого западати у відчай: це все тимчасове! Дасть бог — усе поправиться, тільки ви стримайтеся тепер. Посилаю вам семигривеника, купіть собі тютюну чи всього, що вам захочеться, тільки, бога ради, на погане не витрачайте. Приходьте до нас, неодмінно приходьте. Вам, може, як і перше, соромно буде, та ви не соромтеся: це фальшивий сором. Аби ви тільки щиро розкаялись. Надійтеся на бога. Він усе зробить на краще.

В. Д.

Серпня 19-го

Варваро Олексіївно, маточко!

Соромно мені, ясочко моя, Варваро Олексіївно, зовсім застидався. А втім, що ж тут такого, маточко, особливого? Чом серця свого не розвеселити? Я тоді про підошви мої й не думаю, бо підошва дурниця і завжди лишиться простою, підлою, брудною підошвою. Та й чоботи теж дурниця! І мудреці грецькі без чобіт ходили, то чого ж нашому братові з таким негідним предметом панькатися? За що ж ображати, за що ж зневажати мене в такому разі? Ех, маточко, маточко, знайшли що писати! А Федорі скажіть, що вона баба нісенітна, баламутна, буйна та ще й дурна, невимовно дурна! Що ж до сивини моєї, то й у цьому ви помиляєтесь, рідна моя, бо я зовсім не такий старий, як ви думаєте.

Ємеля вам кланяється. Пишете ви, що журилися й плакали; а я вам пишу, що я теж журився й плакав. На закінчення бажаю вам усякого здоров'я й благополуччя, а щодо мене, то я теж здоровий і в благополуччі і перебуваю вашим, ангелятко моє, другом

Макаром Дєвуиікіним.

Серпня 21-го

Шановна добродійко й ласкавий друже, Варваро Олексіївно!

Почуваю, що я винен, почуваю, що я завинив перед вами, та й, по-моєму, вигоди з цього нема жодної, маточко, що я все це почуваю, що вже ви там не кажіть. Я й перше вчинку мого все це почував, та от занепав же духом, свідомий провини занепав. Маточко моя, я не лихий і не жорстокосердий; а щоб розшматувати сердечко ваше, голубко моя, треба бути не більше не менше, як кровожерним тигром, ну, а в| мене серце овече, і я, як і вам відомо, не маю потягу д^ кровожерності; отже, ангелятко моє, я й не зовсім винен у вчинку моєму, як так само ні серце, ні думки мої не винні; а вже так, я й не знаю, що винне. Таке вже діло темне, маточко! Тридцять копійок сріблом мені прислали, а потім прислали семи-гривеничок; у мене серце й занило, коли дивився на ваші сирітські грошенятка. Самі ручку свою обпекли, голодувати скоро будете, а пишете, щоб я тютюну купив. Ну, як же мені було повестися в такому разі? Чи вже так, без усякого сорому, наче той харциз, вас, сиріточку, заходитися грабувати! Отут я й занепав духом, маточко, тобто спочатку, почуваючи мимохіть, що ні до чого не здатний та що я сам хіба не набагато кращий за підошву свою, визнав, що непристойно вважати себе за щось значуще, а, навпаки, самого себе став вважати за щось непристойне й до певної міри неблагопристойне. Ну, а як утратив до себе самого повагу, як заперечувати став добрі якості свої та свою гідність, то вже тут і все пропадай, тут уже й падіння! Це так уже доля визначила, і я в цьому не винен. Спершу я вийшов трошки освіжитися. Тут уже все прийшлось одне до одного: і природа була така слізлива, і погода холодна, і дощ, ну й Ємеля тут же трапився. Він, Варенько, вже

все позастановляв, що мав, усе в нього пішло в своє місце, і коли я його зустрів, то в нього вже дві доби ріски в роті не було, так що хотів уже таке застановляти, чого ніяк і застановити не можна, бо й застав таких не буває. Ну, що ж, Варенько, зробив я поступку більше з жалю до людини, ніж з власного потягу. То от як цей гріх стався, маточко! Ми вже вдвох із ним як плакали! Вас згадували. Він добрячий,.він дуже добра людина й вельми чуйна людина. Я, маточко, сам усе це відчуваю; зо мною через те й трапляється все таке, що я дуже все це відчуваю. Я знаю, що я вам, голубонько ви моя, завдячую! Пізнавши вас, я став, по-перше, й самого себе краще знати і вас став любити; а до вас, ангелятко моє, я був саійотній і наче спав, а не жив на світі. Вони, лиходії мої, казали, що навіть і постать моя непристойна, і гребували мною, ну й я став гребувати собою; казали, що я тупий, я й справді думав, що я тупий; а як ви мені з'явилися, то все моє життя освітили темне, аж серце й душа моя освітилися, і я знайшов душевний спокій і пізнав, що й я не гірший за інших; що так тільки, не блищу нічим, лоску нема, тону нема, а все ж я людина, що серцем і думками я людина. Ну, а тепер відчув, що мене гонить доля, що вона принижує мене, і я став заперечувати власну свою гідність та, пригноблений моїми бідами, занепав духом. І тим що ви тепер усе знаєте, маточко, то я благаю вас слізно не цікавитися більше цією матерією, бо серце моє розривається, і гірко, тяжко.

^ Свідчу, маточко, вам пошану мою й перебуваю вашим вірним

Макаром Дєвушкіним.

Вересня 3-го

Я не докінчила попереднього листа, Макаре Олексійовичу, бо важко було мені писати. Часом бувають у мене хвилини, коли я рада бути в самоті, самій сумувати, самій тужити, без поділу, і такі хвилини починають находити на мене чимраз частіше. У спогадах моїх є щось таке незрозуміле для мене; воно захоплює мене так несвідомо, так дуже, що я по кілька годин буваю нечутлива до всього навколо й

забуваю все, все теперішнє. І нема в .теперішньому житті моєму враження, чи приємного, чи важкого, сумного, яке не нагадало б мені чогось такого ж у минулому моєму, і найчастіше мого дитинства, мого золотого дитинства! Але мені стає завжди важко після таких моментів. Я якось слабну, моя мрійність знесилює мене, а здоров'я моє й без того усе гіршає.

Але сьогодні свіжий, яскравий, блискучий ранок, яких мало тут восени, оживив мене, і я радісно його зустріла. Отже, в нас уже осінь! Як я любила осінь у селі! Я ще дитиною була, але й тоді вже багато відчувала. Осінній вечір я любила більше, ніж ранок. Я пам'ятаю, за два кроки від нашого будинку, під горою, було озеро. Це озеро,— я немов бачу його тепер,— це озеро було таке широке, світле, чисте, як кришталь! Бувало, коли вечір тихий,— озеро спокійне; на деревах, що по берегу росли, лист не ворухнеться, вода теж без руху, наче дзеркало. Свіжо! Холодно! Падає роса на траву, в хатах на березі засвітяться вогники, череду приженуть — тут я й вислизну нишком з дому, щоб подивитися на моє озеро, і задивлюсь, бувало. Яка-небудь в'язанка хворосту горить у рибалок при самій воді, і світло далеко-далеко по воді ллється. Небо таке холодне, синє і по краях розведене все червоними, вогненними стягами, і стяги ці дедалі блідіші стають; виходить місяць; повітря таке лунке: чи пурхне сполохана пташка, чи очерет забринить від легенького вітерця, а чи риба пі/іюснеться у воді,— все, бувало, чути. Понад синьою водою встає біла пара, тонка, прозора. Далечінь темніє; все якось тоне в тумані, а поблизу все так різко обточене, наче різцем обрізане,— човен, берег, острови; бочка яка-небудь, покинута, забута біля самого берега, ледь-ледь гойдається на воді, гілка рокитова з пожовклим листям плутається в очереті,— спурхне чайка запізніла, то порине в холодну воду, то знов спурхне й потоне в тумані. Я задивлялася, заслухувалась,— чудно мені! А я ще була дитиною, дитя!..

Я так любила осінь,— пізню осінь, коли вже впорають хліба, скінчать усі роботи, коли вже в хатах почнуться досвітки, коли вже всі ждуть зими. Тоді все стає похмурішим, небо супиться хмарами, жовте листя стелеться стежками край оголеного лісу, а ліс синіє, чорніє,— особливо

увечері, коли спуститься вогкий туман і дерева миготять з туману, мов велетні, мов потворні, страшні привиди. Спізнишся, бувало, на прогулянці, відстанеш від інших, ідеш одна, поспішаєш, — моторошно! Сама тремтиш, як лист; от-от, думаєш, визирне хтось страшний з-за цього дупла; тим часом вітер пронесеться лісом, загуде, зашумить, завиє так жалісно, зірве хмару листя з чахлого гілля,.закрутить ним у повітрі, і за ним довгою, широкою, галасливою зграєю, з диким пронизливим криком, промчать птахи, так що небо чорніє і все застилається ними. Страшно стане, а тут немов почуєш когось,— чийсь голос, наче хтось шепоче: "Тікай, тікай, дитино, не спізняйся; страшно тут буде зараз, тікай, дитино!" — жах пройде по серцю, і тікаєш-тікаєш так, що дух захоплює. Прибіжиш, засапавшись, додому; дома гамірно, весело; роздадуть нам, усім дітям, роботу: горох або мак лущити. Сирі дрова тріщать у печі; матінка весело наглядає за нашою веселою роботою; стара няня, Уляна, розповідає про старі часи або каже страшних казок про чаклунів та мертвяків. Ми, діти, тиснемось подружка до подружки'?^ усмішка у всіх на губах. Ось зненацька замовкнемо разом... Чш! шум! наче щось стукає! Нічогісінько нема; то гуде самопрядка у старої Фролівни; якого сміху бувало! А тоді вночі не спимо: боїмося; такі страшні сни насувають. Прокинешся, бувало, ворухнутися не смієш і до світу тремтиш під укривалом. Вранці встанеш свіжа, як квіточка. Подивишся у вікно: морозом прибило все поле; тонкий осінній іній повис на голих гілках; тонкою, як лист, кригою взялося озеро; встає біла пара над озером; галасує весела пташ-ва. Сонце світить кругом яскравим промінням, і промені розбивають як скло тонку кригу.. Ясно, яскраво, весело! В печі знову тріщить вогонь; підсядемо всі до самовара, а в вікна позирає перемерзлий уночі чорний наш собака Полкан і привітно махає хвостом. Селянин проїде повз ^ікна бадьорою конячкою в ліс по дрова. Всі такі вдоволені, такі веселі!.. Ой яке золоте було дитинство моє!..

Ось я й розплакалась тепер, мов дитина, захоплюючись моїми спогадами. Я так живо, так живо все пригадала, так яскраво стало передо" мною все минуле, а теперішнє таке тьмяне, таке темне!.. Чим це скінчиться, чим це все скінчиться? Знаєте, в мене є якась

переконаність, якась упевненість, що я вмру нинішньої осені. Я дуже, дуже хвора. Я часто думаю про те, що вмру, але все б мені не хотілося так умерти,— в тутешній землі лежати. Може, я знову зляжу в ліжко, як і тоді, весною, а я ще одужати не встигла. Ось і тепер мені дуже важко. Федора сьогодні пішла кудись на цілий день, і я сиджу сама. А від якогось часу я боюся залишатись на самоті;.мені все здається, що в кімнаті зо мною буває хтось інший, що хтось до мене говорить; особливо, коли я про щось задумаюсь і раптом отямлюсь від задуми, аж мені страшно стає. Ось чому я вам такого листа написала; коли я пишу, це минає. Прощайте; кінчаю листа, бо й паперу й часу нема. З виручених за плаття мої та за капелюшок грошей зостався в мене тільки карбованець сріблом. Ви дали хазяйці два карбованці сріблом; це дуже добре; вона замовкне тепер на час.

Полагодьте собі якось одяг. Прощайте; я так стомилась; не розумію, чого я стала така квола; найменше заняття мене втомлює. А от трапиться робота — як робити? Оце ось і вбиває мене.

В. Д.

Вересня 5-го

Голубонько моя, Варенько!

Я сьогодні, ангелятко моє, багато дістав вражень. По-перше, голова в мене цілий день боліла. Щоб якось освіжитися, вийшов я походити Фонтанкою. Вечір був-такий темний, сирий. О шостій годині вже смеркає,— ось як тепер! Дощу не було, зате буві туман, не поступиться доброму дощу. По небу ходили довгими, широкими стягами хмари. Сила людей переходила набережною, і люди були як на те з страшними обличчями, що наганяли нудьгу, п'яні мужики, кирпаті жінки-ч^ухонки, в чоботах і простоволосі, артільники, візники, наш брат у якійсь потребі; хлопчаки, який-небудь слюсарський учень у смугастому халаті, виснажений, зниділий, з обличчям, викупаним у мастилі, з замком у

руці; солдат відставний саженного зросту,— ось яка була публіка. Година, певно, була така, що іншої публіки й бути не могло. Судноплавний канал Фонтанка! Барок така прірва, що не розумієш, де це все могло вміститися. На мостах сидять жінки з мокрими пряниками та з гнилими яблуками, і все такі брудні, мокрі жінки. Нудно гуляти Фонтанкою! Мокрий граніт під ногами, обабіч будинки високі, чорні, задимлені; під ногами туман, над головою теж туман. Такий сумний, такий темний був вечір сьогодні.

Коли я повернув на Горохову, вже зовсім смеркло, і газ стали засвічувати. Я давненько-таки не був на Гороховій,— не вдавалося. Галаслива вулиця! Які крамниці, магазини багаті; все так і блищить, і горить, даатерія, квіти під склом, різні капелюшки з стрічками. Подумаєш, що все це так, для краси порозкладано—але ж ні: є ж бо люди, що все це купують та своїм дружинам дарують. Багата вулиця! Німецьких булочників чимало живе на Гороховій; теж, певно, люди добре заможні. Скільки карет щомить проїздить; як це все брук витримує! Пишні екіпажі такі, шиби як дзеркало, всередині оксамит та шовк; лакеї дворянські, в еполетах, при шпазі. Я в усі карети заглядав, усе дами сидять, такі вичепурені, може й княжни, і графині. Певно, час був такий, що всі на бали та на зібрання поспішали. Цікаво побачити графиню і взагалі знатну даму зблизька; мабуть, дуже гарно; я ніколи не бачив; хіба ось так, як тепер, у карету заглянеш. Про вас я тут згадав. Ой голубонько моя, рідна моя! Як згадаю тепер про вас, то все серце заниває! Чому ви, Варенько, така нещасна? Ангелятко моє! Та чим же ви гірші за них усіх? Ви в мене добра, прекрасна, вчена; чому ж вам ТЙРка лиха доля випадає? Чому це так усе трапляється, що ось гарна людина занедбана, а до іншого кого щастя само напрошується? Знаю, знаю, маточко, що негарно це думати, що це вільнодумство; але по щирості, по правді-істині, навіщо одному ще в материній утробі прокаркнула щастя ворона-доля, а інший з виховного дому на світ божий виходить? І буває ж так, що часто щастя Іванкові-дурникові дістається. Ти, мовляв, Іванку-дурнику, порпайся в мішках дідівських, пий, їж, веселися, а ти, сякий-такий, тільки облизуйся; ти, мовляв, на те й придатний, ти, братику, ось який! Гріх, маточко, воно гріх так думати,

та тут хоч-не-хоч гріх якось у душу лізе. їздили б і ви в такій самій кареті, рідна моя, ясочко. Погляд ваш прихильний генерали ловили б,— не те що наш брат; ходили б ви не в полотняному благенькому платтячку, а в шовку та в золоті. Були б ви не худенькі, не змарнілі, як тепер, а як фігурка сахарна, свіженька, рум'яна, повна. А я б уже тоді і з того самого щасливий був, що бодай з вулиці на вас у яскраво освітлені вікна глянув, що бодай би тінь вашу побачив; від самої думки, що вам там щасливо й весело, пташко ви моя гарненька, і я б повеселів. А тепер що! Мало того, що лихі люди вас занапастили, якась там погань, гульвіса вас ображає. Що фрак на ньому сидить гоголем, що в лорнетку золоту він на вас дивиться, безсоромний, то вже йому все минає, то вже й мову його непристойну вибачливо слухати треба! Годі, чи ж так, голубчики! А чому ж це все? А тому, що ви сирота, тому, що ви беззахисна, тому, що нема у вас друга сильного, котрий би вам опору пристойну дав. А то що це за людина, що це за люди, що їм сироту образити за іграшку? Це якась погань, а не люди, просто погань; так собі, тільки лічаться, а насправді їх нема, і в цьому я певен. Ось вони які, ці люди! А по-моєму, рідна моя, отой катерин-щик, якого я сьогодні на Гороховій зустрів, швидше до себе пошану викличе, ніж вони. Він хоч цілий день ходить та поневіряється, жде залежалого, нікчемного шага на шматок хліба, та зате він сам собі пан, сам себе годує. Він милостині просити не хоче; зате він для втіхи людської працює, як заведена машина,— ось, мовляв, чим можу, дам утіху. Злидар, злидар він, правда, все той же злидар; та зате благородний злидар; він втомився, він змерз, а все працює, хоч по-своєму, та все-таки працює. І чимало є чесних людей, маточко, котрі хоч небагато заробляють у міру та корисність праці своєї, але нікому не кланяються, ні в кого хліба не просять. От і я так само, як і цей катеринщик, тобто я не те, зовсім не так, як він, але в своєму розумінні, в благородному, в дворянському відношенні я так само, як і він, в міру сили працюю, скільки, мовляв, можу. Більшого нема від мене; ну, а як нема, то й дарма.

Я до того про катеринщика цього заговорив, маточко, що довелося мені бідність свою вдвоє відчути сьогодні. Зупинився я подивитися на катеринщика. Думки такі лізли в голову,— то я, ц^об розвіятися,

зупинився. Стою я, стоять візники, дівка якась та ще маленьке дівчатко, все таке забруднене. Катеринщик розташувався перед чиїмись вікнами. Помічаю дитину, хлопчика, так років десяти; був би гарненький, та на вигляд хворий такий, миршавий, в самій сорочечці та ще в чомусь, мало не босий стоїть, роззявивши рота музику слухає — дитячий вік! Задивився, як у німця ляльки танцюють, а в самого руки й ноги подубіли, дрижить та кінчик рукава гризе. Помічаю, що в руках у нього папірець якийсь. Пройшов один добродій і кинув катеринщикові якусь дрібну монетку; монетка упала просто в ту скриньку з огородочкою, де представлений француз, що танцює з дамами. Тільки-но брязнула монетка, стрепенувся мій хлопчик, несміло оглядівся довкола і, мабуть, на мене подумав, що то я гроші дав. Підбіг він до мене, рученята тремтять у нього, голосочок тремтить, простяг він мені папірця й каже: "Записка!" Розгорнув я записку — ну що, все відоме: мовляв, благодійники мої, мати*в дітей умирає, троє дітей голодують, то ви нам тепер допоможіть; а ось, як я вмру, то за те, що пташат моїх тепер не забули, на тому світі вас, благодійники мої, не забуду. Ну, що тут: справа ясна, справа житейська, а що мені їм дати? Ну й не дав йому нічого. А як було жаль! Хлопчик бідненький, посинілий від холоду, може й голодний, і не бреше, єй-єй, не бреше, я це діло знаю. Та тільки те погано, чому ці гидкі матері дітей не бережуть і напівголих на такий холод із записками посилають. Вона, може, дурна баба, характеру не має, та за неї й подбати, може, нема кому, то вона й сидить, підобгавши ноги, може, й справді хвора. Ну, та все ж звернулася б куди слід; а втім, може, й просто шахрайка, умисне голодну й зниділу дитину дурити людей посилає, на хворобу наводить. І чого навчиться сердешний хлопчик з цими записками? Тільки серце його озлобляється; ходить він, бігає, просить. Ходять люди, та ніколи їм. Серця в них кам'яні; слова їхні жорстокі. "Геть! Іди собі! Дзуськи!" Ось що чує він від усіх, і озлобляється серце дитини, і марно дрижить на холоді бідненький, заляканий хлопчик, наче пташа, що з розбитого гніздечка випало. Мерзнуть у нього руки, ноги; дух йому перехоплює. Подивишся, ось він уже й кашляє; тут недовго ждати, й хвороба, як гад нечистий, заповзе йому в груди, а там, глянь, і смерть уже стоїть над ним, десь у смердючому кутку, без догляду, без допомоги — от і все його життя!

Ось яке воно, життя, буває! Ох, Варенько, боляче чути "Христа ради", і мимо пройти, й не дати нічого, сказати йому: "Бог дасть". Деяке "Христа ради" ще нічого. (І "Христа ради" різні бувають, маточко). Деяке довге, протягле, звичне, завчене, просто жебрацьке; цьому ще не так боляче не дати, це довгий жебрак, давнішній, ремеслом жебрак, цей звик, думаєш, він переможе і знає, як перемогти. А деяке "Христа ради" незвичне, грубе, страшне,— от як сьогодні, коли я був узяв записку в хлопчика, тут же під парканом стояв якийсь, не у всіх і просив, каже мені: "Дайте, пане, шага ради Христа!"—та таким грубим голосом, що я здригнувся від якогось страшного почуття, а шага не дав: не було. А ще люди багаті не люблять, щоб бідняки на лиху долю вголос скаржилися — мовляв, вони непокоять, вони настирливі! Та й завжди бідність настирлива,— спати, чи що, заважає їхній стогін голодний!

Признатися вам, рідна моя, став я описувати вам це все почасти, щоб серце розважити, а більше щоб зразок гарного стилю моїх творів вам показати. Бо ви, певно, самі признаєтесь, маточко, що в мене від недавнього часу стиль формується. Але тепер така туга на мене найшла, що я сам моїм думкам до глибини душі став співчувати, і хоч знаю ж, маточко, що цим співчуттям нічого не візьмеш, та все-таки певною мірою справедливість віддаси собі. І дійсно, рідна моя, часто самого себе без ніякої причини упосліджуєш, за ніщо маєш і нижче тріски якої-небудь постановляєш. А коли висловитись порівнянням, то це, може, тому так, що я сам заляканий і загнаний, як і цей, скажімо, бідненький хлопчик, що милостині в мене просив. Тепер я вам, для прикладу, алегорично казатиму, маточко; ось послухайте-но мене: трапляється мені, моя рідна, рано-вранці, на службу поспішаючи, задивитися на місто, як воно там прокидається, встає, димиться, кипить, гримить,— тут часом так умалишся перед таким видовищем, що наче щигля якогось дістав від кого-небудь по цікавому носу, та й поплентаєшся тихший води, нижчий трави своєю дорогою і рукою махнеш! Тепер же роздивіться-но, що в цих чорних, задимлених, великих, капітальних будинках діється,

заглибтеся в це і тоді самі розміркуйте, чи справедливо було безглуздо ставити себе низько й принизливо бентежитися. Завважте, Варенько, що я алегорично кажу, не в прямому розумінні. Йу, погляньмо, що там таке в цих будинках? Там в яко|му-небудь димному кутку, в конурі сирій якій-небудь, що, через скруту, за квартиру вважається, майстровий який-небудь зі сну прокинувся; а вві сні йому, приміром сказати, цілу ніч чоботи снилися, які вчора він ненароком підрізав, неначебто саме отака дурниця й повинна людині снитися! Ну та він же майстровий, він швець: йому простимо все про одну річ свою думати. В нього там діти пищать і дружина голодна; і не самі шевці встають іноді так, рідна моя. Це б і нічого, і писати про це не варт було б, але ось яка тут виходить обставина, маточко: тут же, в цьому ж таки будинку, поверхом вище або нижче, в позолочених палатах, і великому багатієві все ті самі чоботи, може, вночі снилися, тобто на інший манір чоботи, фасону іншого, та все ж чоботи; бо в тому розумінні, яке я тут маю на думці, маточко, всі ми, рідна моя, виходимо трохи шевці. І це б усе нічого, та тільки те погано, що нема нікого біля цього багатія, нема людини, котра шепнула *б йому у вухо, що годі, мовляв, про таке думати, про себе самого думати, для себе самого жити; ти, мовляв, не швець, у тебе діти здорові і дружина їсти не просить; огляньсь довкола, чи не побачиш для турбот своїх речі благороднішої, ніж твої чобо*ти! Ось що хотів я сказати вам алегорично, Варенько. Це, може, занадто вільна думка, рідна моя, але ця думка іноді виникає, іноді приходить і тоді мимохіть гарячим словом із серця вибивається. Отже, й не було чого за ніщо себе мати, злякавшись самого шуму й грому! Закінчу ж тим, маточко, що ви, може, подумаєте, що я наклеп зводжу, або що це так, хандра на мене найшла, або що я це з книжки якоїсь виписав? Ні, маточко, ви не думайте,— не те: наклепом гребую, хандра не находила і з жодної книжки нічого не виписував — от що.

Прийшов я сумний додому, сів до столу, нагрів собі чайника та й налагодився скдянку-другу чайку хлебнути. Раптом заглянув до мене Горшков, наш бідний пожилець. Я ще вранці помітив, що він усе чогось коло жильців шмигляє й до мене хотів підійти. А мимохідь скажу, маточко, що їхнє життя-буття незрівнянно гірше за моє. Куди! Дружина,

діти! Так що коли б я був Горшков, то вже й не знаю, що б я на його місці зробив! Ну, то от увійшов мій Горшков, кланяється, сльозинка в нього, як і завжди, на віях гноїться, шаркає ногами, а сам слова не може сказати. Я посадив його на стілець, щоправда, на поламаний, та іншого не було. До чайку запросив. Він перепрошував, довго перепрошував, однак, нарешті, взяв склянку. Хотів був без цукру пити, почав знову перепрошувати, коли я став умовляти його, що треба взяти цукру; довго сперечався, відмовляючись, нарешті поклав у свою склянку найдрібнішу грудочку і став запевняти, що чай незвичайно солодкий. От до якого приниження доводять людей злидні! "Ну як же, що, батечку?" — сказав я йому. "Та от так і так,— мовить,— благодійнику ви мій, Макаре Олексійовичу, явіть ласку господню, допоможіть сімейству нещасному; діти й дружина, їсти нічого; а батькові, мені б то,— каже,— яково!" Я хотів був казати, та він мене перебив: "Я,— мовить,— усіх боюся тут, Макаре Олексійовичу, тобто не те що боюся, а так, знаєте, совісно; люди вони все горді й чванливі. Я б,— каже,— вас, батечку й благодійнику мій, і не турбував би: знаю, що у вас самих неприємності були, знаю, що ви багато й не можете дати, але хоч що-небудь позичте; і тому,— каже,— просити вас насмілився, що знаю ваше добре серце, знаю, що ви самі бідували, що самі й тепер бідуєте,— й що серце ваше тому й відчуває жалість". Скінчив же він тим, що, мовляв, простіть моє зухвальство й мою непристойність, Макаре Олексійовичу. Я відповідаю йому, що радий би душею, та що нема в мене нічого, анічогісінько. "Батечку, Макаре Олексійовичу,— каже він мені,— я багато й не прошу, а от так і так (тут він весь почервонів), дружина,— каже,— діти, голодно,— хоч гривеничок який-небудь". Ну, тут уже мені самому серце защеміло. Куди, думаю, мене перевершили! А в мене всього й лишалося двадцять копійок, та я на них розраховував: хотів завтра на свої крайні потреби витратити. "Ні, голубе мій, не можу; ось так і так",— кажу. "Батечку, Макаре Олексійовичу, хоч що хочете,— каже,— хоч десять копієчок". Ну, я й дістав йому з шухляди й віддав свої двадцять копійок, маточко, все ж добре діло! Ой злидні які! Розбалакався я з ним: "Та як же ви, батечку,— питаю,— так зубожіли та ще за такого убозтва кімнату наймаєте за п'ять карбованців сріблом!" Пояснив він мені, що півроку тому найняв і гроші заплатив за три місяці наперед; але потім обставини так збіглися,

що ні туди ні сюди йому, бідному. Сподівався, він, що справа його на той час скінчиться. А справа в нього неприємна.

Він, бачите, Варенько, за віщось під судом перебуває. Позивається він з купцем якимсь, котрий зшахрував у підряді з казною; обман викрили, купця під суд, а той у справу свою розбишацьку ій Горшкова заплутав, що теж тут якось лучився. А по дравді Горшков винен тільки в недбальстві, в необережності, в тому, що спустив з ока казенний інтерес. Уже кілька років тягнеться справа: все перешкоди різні виникають для Горшкова. "Але в безчесті, яке накидають мені,— каже мені Горшков,—і не винен, нітрохи не винен, в плутні та грабежі не винен". Справа ця трохи його заплямувала; його виключили з служби, і хоч не визнали, що він грунтовно винен, але, до цілковитого свого виправдання, не може досі виправити з купця чималої суми грошей, яка йому належить і яку перед судом у нього оспорюють. Я йому вірю, та суд на слово йому не вірить; справа ж уся в крючках та у вузлах таких, що за сто років не розплутаєш. Ледве трохи розплутають, а купець ще крючок та ще крючок. Я сердечно співчуваю Горшкову, рідна моя, спо-болюю йому. Людина без посади; за ненадійність нікуди не приймають; що було запасу, проїли; справу заплутано, а тим часом ні з доброго дива, зовсім не до речі, дитина народилася,— ну от витрати; син захворів — витрати, вмер—витрати; дружина хвора; він нездужає на якусь задавнену хворобу: одно слово, зазнав лиха, сповна зазнав. А втім, каже, що сподівається ближчими днями сприятливого розв'язання своєї справи та що в цьому тепер і сумніву нема ніякого. Жаль, жаль, дуже жаль його, маточко! Я ласкаво обійшовся з ним. Людина він занедбана, заплутана; заступництва шукає, то от я й обійшовся з ним ласкаво. Ну, прощайте ж, маточко, Христос з вами, будьте здорові. Голубонька ви моя! Як згадаю про вас, то наче ліки прикладу до хворої душі моєї, і хоч страждаю за вас, але й страждати за вас мені легко. Ваш справжній друг

Макар Дєвушкін.

^Вересня 9-го Матінко, Варваро Олексіївно! ^

Пишу вам не тямлячи себе. Я весь схвильований страшною подією. Голова моя йде обертом. Я почуваю, що все довкола мене обертом іде. Ой рідна моя, що я розкажу вам тепер! Ось ми й не передчували цього. Ні, я не вірю, щоб я не передчував; я все це передчував. Усе це заздалегідь чулося моєму серцю! Я навіть недавно вві сні щось бачив таке.

Ось що сталося! Розкажу вам без стилю, а так, як мені на душу господь покладе. Пішов я сьогодні на посаду. Прийшов, сиджу, пишу. А треба вам знати, маточко, що я й учора писав теж. Ну, то от, учора підходить до мене Тимофій Іванович і особисто зволить наказувати, що — ось, мовляв, папір потрібний, спішний. "Перепишіть,— каже,— Макаре Олексійовичу, чисто, швидко й ретельно: сьогодні на підпис іде". Треба вам сказати, ангелятко, що вчора я був сам не свій, ні на що й дивитись не хотілося; журба, туга така посіла! На серці холодно, на душі темно; в пам'яті все ви були, моя бідна ясочко. Ну от, заходився я переписувати; переписав чисто, гарно, тільки вже не знаю, як вам точніше сказати, чи сам нечистий мене попутав, чи таємна доля якась приділила, а чи просто так мало статися,— тільки пропустив я цілий рядок; смисл і вийшов господь його знає який, просто ніякого не вийшло. З папером учора спізнилися й подали його на підпис його превосходительству тільки сьогодні. Я наче й не було нічого приходжу сьогодні, як звичайно, й сідаю поруч Омеляна Івановича. Треба вам сказати, рідна моя, що з недавнього часу став я вдвічі більше, ніж до того, совіститися й соромитися. Останнім часом я й не дивився ні на кого. Тільки-но зарипить стілець у когось, то я вже й ні живий ні мертвий. Ось так само сьогодні, приник, присмирнів, їжаком сиджу, так що Юхим Якимович (такий задирака, якого й на світі до нього не було) сказав на повний голос: чого, мовляв, ви, Макаре Олексійовичу, сидите таким у-у-у? Та тут таку гримасу скорчив, що всі, хто коло нього й мене був, так і розляглися сміхом і вже, звісно, з мене. 1 почали, й почали! Я й вуха затис, і очі зажмурив, сиджу собі, не ворухнусь. Такий уже звичай мій; вони так швидше відчеплюються. Раптом чую шум, біганина, метушня; чую — чи не обманюються вуха мої? — кличуть мене, кличуть Дєвушкіна. Затремтіло в мене серце в грудях, і вже сам не знаю, чого я злякався;

знаю тільки те, що я так перелякався, як ніколи ще в житті зо мною не бувало. Я приріс до стільця,— і мовби нічого не було, мовби й не я. Але ось знову почали, ближче й ближче. Ось уже над самим вухом моїм: мовляв, Дєвушкіна! Дєвушкіна! Де Дєвушкін? Підводжу очі; передо мною Євстафій Іванович; каже: "Макаре Олексійовичу, до його превосходительства мерщій! Лиха ви наробили з па-

пером!" Тільки саме це й сказав, та досить, правда ж, маточко, досить сказано було? |Я помертвів, зледенів, збувся почуттів, іду — ну, та вже просто ні живий ні мертвий рушив. Ведуть мене через одну кімнату, через другу кімнату, через третю кімнату до кабінету — представ! Певно сказати вам, про що я тоді думав, не можу. Бачу, стоять його превосходительство, круг нього всі вони. Я, здається, не вклонився; забув. Сторопів так, що й губи трясуться й ноги трясуться. Та й було чого, маточко. По-перше, совісно; я глянув праворуч у дзеркало, то можна було збожеволіти з того, що я там побачив. А по-друге, я завжди робив так, наче мене й на світі не було. Отже, навряд чи його превосходительству відомо було й про існування моє. Можливо, чули так, побіжно, що є в них у відомстві Дєвушкін, але в близькі з ним стосунки ніколи не заходили.

Почали гнівно: "Як же це ви, добродію! Куди ви дивитесь? Потрібний папір, потрібний спішно, а ви його псуєте. І як же ви це?" Тут його превосходительство звернулися до Євстафія Івановича. Я тільки чую, як до мене звуки слів долітають: "Недбальство! Необачливість! Призводите до-неприємностей!" Я розтулив був навіщось рота. Хотів був прощення просити, та не міг, утекти — поважитися не насмів, і тут... тут, маточко, таке сталося, що я й тепер ледве перо тримаю з сорому. Мій ґудзик — ну його к бісу! — ґудзик,, що висів у мене на ниточці, раптом зірвався, відскочив, застрибав (я, мабуть, зачепив його ненароком), забринів, покотився і просто, так-таки просто, клятий, до стоп його превосходительства, і це серед загальної мовчанки! Оце й було усе моє виправдування, все перепрошення, вся відповідь, усе, що я збирався сказати його превосходительству! Наслідки були жахливі! Його превосходительство зараз же звернули увагу на мою постать і на мій

костюм. Я згадав, що я бачив у дзеркалі; я кинувся ловити ґудзика! Найшов на мене дур! Нагнувся, хочу взяти ґудзика,— качається, крутиться, не можу впіймати, одно слово, і спритністю відзначився. Тут уже я почуваю, що й останні сили мене покидають, що вже все, все втрачено! Вся репутація втрачена, вся людина пропала! А тут в обох вухах, з доброго дива — Тереза й Фальдоні, і почало передзвонювати. Нарешті впіймав ґудзика, підвівся, витяг-ся, та вже, коли дурень, то стояв би собі смирно, руки по швах! Так ні ж: став ґудзика до відірваних ниток приладжувати, наче від того він пристане; та ще усмі-

хаюсь, та ще усміхаюсь, його превосходительство спершу відвернулися, потім знов на мене глянули — чую, кажуть Євстафієві Івановичу: "Як же?.. Подивіться, в якому він вигляді!.. Як він!.. Що він!.." Ой рідна моя, що вже тут — як він та що він? Відзначився! Чую, Євстафій Іванович каже: "Не помічений, ні в чому не помічений, поведінки зразкової, ллатня достатня, згідно з окладом..." — "Ну, полегшити його як-небудь,— каже його превосходительство.— Видати йому наперед..." — "Та забрав,— кажуть,— забрав, ось за який час уперед забрав. Обставини, мабуть, такі, а поведінки гарної, і не помічений, ніколи не помічений". Я, ангелятко моє, горів, я в пекельному вогні горів! Я вмирав! "Ну,— кажуть його превосходительство голосно,— переписати ж знову якнайшвидше; Дєвушкін, підійдіть сюди, перепишіть знову й без помилки; та послухайте..." Тут його превосходительство обернулися до всіх, роздали накази різні, і всі порозходились. Тільки-но вийшли вони, його превосходительство квапливо виймають бумажника і з нього сотенну. "Ось,— кажуть вони,— чим можу, вважайте, як хочете..." — та й усунув мені в руку. Я, ангеле мій, здригнувся, вся душа моя потряслась; не знаю, що було зо мною; я був схопити їхню ручку хотів. А він же весь зашарівся, мій голубчик, та—от уже тут і на волосок від правди не відступаю, рідна моя,— узяв мою руку недостойну та й потряс її, так-таки узяв та й потряс, наче рівні своїй, наче такому ж, як сам,

генералові. "Ідіть,— каже,— чим можу... Помилок не робіть, а тепер гріх пополам".

Тепер, маточко, ось як я вирішив: вас і Федору прошу, а якби діти в мене були, то й їм би наказав, щоб богу молились, тобто ось як: за рідного батька не молились би, а за його превосходительство щоденно й довіку молилися б! Іще скажу, маточко, і це урочисто кажу — слухайте мене, маточко, гарненько — присягаюся, що хоч як загибав я від скорботи душевної в люті дні наших злигоднів, дивлячись на вас, на ваші бідування, й на себе, на моє приниження та на мою нездатність, попри все це, присягаюся вам, що не так мені сто карбованців дорогі, як те, що його превосходительство самі мені, соломі, п'яниці, руку мою недостойну потиснути зволили! Цим вони мене самому собі повернули. Цим учинком вони мій дух воскресили, життя мені солодшим навіки зробили, і я твердо упевнений, що хоч який я грішний перед Всевишнім, але молитва про щастя й добробут його превосходительства дійде до престолу його!..

Маточко! Я тепер в душевному розладі жахливому, в хвилюванні жахливому! Моє серце б'ється, хоче з грудей вискочити. І я сам, якосьіувесь, немовби ослаб. Посилаю вам сорок п'ять карбрванців асигнаціями, двадцять карбованців хазяйці даю, в себе тридцять п'ять лишаю; на двадцять одяг полагоджу, п'ятнадцять лишу на життя-буття. А тільки тепер усі оці враження ранкові потрясли всю істоту мою. Я приляжу. Втім, я спокійний, зовсім спокійний. Тільки душу ломить, і чути там, у глибині, душа моя дрижить, тремтить, ворушиться. Я прийду до вас; а тепер я просто хмільний від усіх відчуттів отих... Бог бачить усе, маточко ви моя, голубонько ви моя безцінна.

Ваш гідний друг

Макар Дєвушкін. Вересня 10-го

Ласкавий мій Макаре Олексійовичу! Я невимовно рада вашому щастю й умію цінувати чесноти вашого начальника, друже мій. Отже, тепер ви відпочинете від горя. Тільки ж не витрачайте, бога ради, грошей знову марно. Живіть тихенько, якнайскромніше і з цього ж дня починайте завжди хоч скількись там відкладати, щоб нещастя не заскочили вас знову несподівано. За нас, бога ради, не турбуйтеся. Ми з Федорою якось проживемо. Навіщо ви нам грошей стільки прислали, Макаре Олексійовичу? Нам зовсім не потрібно. Ми вдоволені й тим, що є в нас. Правда, нам скоро потрібні будуть гроші на переїзд з цієї квартири, але Федора сподівається одержати з когось давній, старий борг. Залишаю, проте, собі двадцять карбованців на крайні потреби. Решту посилаю вам назад. Бережіть, будь ласка, гроші, Макаре Олексійовичу. Прощайте. Живіть тепер спокійно, будьте здорові й веселі. Я писала б вам більше, але почуваю страшенну втому, вчора я цілий день не вставала з ліжка. Добре зробили, що обіцяли зайти. Навідайте мене, будь ласка, Макаре Олексійовичу.

В. Д.

Вересня 11-го

Люба моя Варваро Олексіївно! Благаю вас, рідна моя, не розлучайтеся зо мною тепер, тепер, коли я зовсім щасливий і з усього вдоволений. Голубонько моя! Ви Федори не слухайте, а я ро-

битиму все, що ви схочете; поводитимуся гарно, з самої поваги до його превосходительства поводитимуся гарно й охайно; ми знову писатимемо одне одному щасливі листи, звірятимемо одне одному наші думки, наші радощі, наші турботи, якщо будуть турботи; житимемо удвох злагідно й щасливо. Займемося літературою... Ангелятко моє! В

моїй долі все змінилося, і все на краще змінилося. Хазяйка стала згідливіша, Тереза розумніша, навіть сам Фальдоні став якийсь моторний. З Ратазяєвим я помирився^ Сам, на радощах, пішов до нього. Він, далебі, добрий хлопець, маточко, і що про нього казали поганого, то все це були дурниці. Я виявив тепер, що все це був паскудний наклеп. Він зовсім і не думав нас описувати: він мені це сам казав. Читав мені новий твір. А що тоді Ловеласом він мене назвав, то це все не лайка або назва якась непристойна: він мені пояснив. Це слово в слово з чужомовного взято і значить спритний хлопець, а як красивіше сказати, літературніше, то значить хлопець — погано не клади — от!, а не щось там таке. Жарт невинний був, ангелятко моє. А я, неук, з дурного розуму й образився. Та вже тепер я його перепросив... І погода така чудова сьогодні, Варенько, гарна така. Правда, вранці була невелика паморозь, наче крізь сито сіяло. Нічого! Зате повітря стало трошки свіжіше. Ходив я ку-тіювати чоботи і купив дивні чоботи. Пройшовся Нев-ським. "Пчелку" прочитав. Ага пак! Про головне я й забуваю вам розповісти. Бачите що:

Сьогодні вранці розговорився я з Омеляном Івановичем та з Аксентієм Михайловичем про його превосходительство. Еге, Варенько, вони не з самим мною обійшлися так милостиво. Вони не самому мені добро зробили і добрістю серця свого всьому світу відомі. З багатьох місць на честь йому хвали підносяться і сльози вдячності ллються. У них сирота одна виховувалась. Зволили влаштувати її: видали за людину відому, за чиновника одного, котрий для особливих доручень при їх же пре-восходительстві перебував. Сина одної вдови до якоїсь канцелярії влаштували та й багато ще благодіянь різних учинили. Я, маточко, визнав за свій обов'язок тут же й мою лепту покласти, всім на повний голос вчинок його превосходительства розповів; я все їм розповів і нічого не потаїв. Я сором до кишені сховав. Який тут сором, яка така амбіція при такій події! Так-таки вголос — хай будуть славні діла його превосходительства!

Я говорив захоплено, з запалом говорив і не червонів, навпаки, гордився, що довелось таке розповідати. Я про все розповів (про вас

тільки розсудливо промовчав, маточко), і про хазяйку мою, і про Фал^доні, і про Ратазяєва, і про чоботи, і про Маркова — усе розповів. Деякі там пересміювались, та, правда, і всі вони пересміюва* лись. Тільки це в моїй постаті, мабуть, вони щось смішне знайшли або з приводу чобіт моїх—от саме з приводу чобіт. А з негарним якимсь наміром вони не могли цього зробити. Це так, молодість, або того, що вони люди багаті, але з поганим, лихим наміром вони ніяк не могли моїх слів осміювати. Тобто чогось про його превосходительство— цього вони ніяк не могли зробити. Правда ж, Варенько?

Я й досі не можу якось отямитися, маточко. Всі ці події так збентежили мене! Чи є у вас дрова? Не простудіться, Варенько; чи ж довго простудитися. Ох, маточко моя, ви з вашими сумними думками мене вбиваєте. Я вже бога благаю, як благаю його за вас, маточко! Приміром, чи є у вас вовняні панчішки, або так, з одягу щось тепліше. Глядіть, голубонько моя. Якщо вам щось там потрібне буде, то ви вже, ради створитеся, старого не кривдіть. Так-таки просто й ідіть до мене. Тепер тяжкі часи минули. За мене ви не турбуйтесь. Попереду все таке ясне, гарне!

А смутний був час, Варенько! Ну, та вже байдуже, минуло! Роки пройдуть, то й за цим часом зітхнемо. Пам'ятаю я свої молоді роки. Куди! Копійки часом не бувало. Холодно, голодно, а весело, та й годі. Вранці пройдешся Невським, личко стрінеш гарненьке і на цілий день щасливий. Славний, славний був час, маточко! Хороше жити на світі, Варенько! Особливо в Петербурзі. Я з слізьми на очах каявся вчора перед господом богом, щоб простив мені господь усі гріхи мої за цей смутний час: ремство, ліберальні думки, бешкет та азарт. Про вас згадував розчулено в молитві. Ви самі, ангелятко, укріпляли мене, ви самі втішали мене, напучували порадами добрими й повчаннями. Я цього, маточко, ніколи забути не можу. Ваші записочки всі перецілував сьогодні, голубонько моя! Ну, прощайте, маточко. Кажуть, є тут десь недалеко одяг продажний. То ось я незабаром навідаюсь. Прощайте ж, ангелятко. Прощайте!

Вам душевно відданий

Макар Дєвушкін.

Вересня 15-го

Шановний добродію, Макаре Олексійовичу! Я вся страшенно схвильована. Послухайте-но, що в нас було. Я щось фатальне передчуваю. Ось подумайте самі, мій безцінний друже: пан Биков у Петербурзі. Федора його зустріла. Він їхав, велів спинити дрожки, сам підійшов до Федори і став допитуватися, де вона живе. Та спершу не казала. Потім він сказав, усміхаючись, що він знає, хто в неї живе. (Певно, Ганна Федорівна 'все йому розказала). Тоді Федора не витерпіла і тут же на вулиці стала його картати, докоряти, сказала йому, що він людина безпутна, що він причина всіх нещасть моїх. Він відповідав, що коли ні копійки нема, то, звісно, людина нещасна. Федора сказала йому, що я зуміла б прожити роботою, могла б вийти заміж чи й знайти місце якесь, а що тепер щастя моє навіки втрачене, що до того ж я хвора і скоро вмру. На це він відказав, що я ще надто молода, що в мене ще в голові бродить та що й наші чесноти померхли (його слова). ЭДи з Федорою думали, що він не знає нашої квартири, аж раптом учора, тільки-но вийшла я до Гостиного двору по закупки, він входить до нас у кімнату; йому, здається, не хотілося застати мене дома. Він довго розпитував Федору про наше життя-буття, все роздивлявся в нас; мою роботу дивив-. ся, нарешті спитав: "Який же це чиновник, що з вами знайомий?" Тоді саме ви через двір проходили; Федора показала йому на вас; він глянув і усміхнувся; Федора просила його іти собі, сказала йому, що я й так уже слаба від прикрощів та що бачити його в нас мені буде дуже неприємно. Він промовчав; сказав, що він так приходив, знічев'я, і хотів дати Федорі двадцять п'ять карбованців; та, звичайно, не взяла. Що б це значило? Чого це він приходив до нас? Я не можу зрозуміти, відкіля йому все про нас відомо! Я не знаю, що й думати. Федора каже, що Аксінья, її зовиця, котра ходить до нас, знайома з прачкою Настасьєю, а Настасьїн брат у перших сторожем у тому департаменті, де служить знайомий небожа Ганни Федорівни, то от чи

не переповзла якось плітка? Втім, дуже можливо, що Федора й помиляється; ми не знаємо, що й думати. Невже він до нас знову прийде! Сама думка ця жахає мене! Коли Федора розповіла це все вчора, то я так перелякалася, що мало не знепритомніла зо страху. Чого їм ще треба? Я тепер їх знати не хочу! Яке їм діло до мене, бідної! Ох! в якому

і 02

я страху тепер; так от і думаю, що сю хвилину ввійде Биков. Що зо мною буде! Що, мені ще готує доля? Ради Христа, зайдіть до мене тепер же, Макаре Олексійовичу. Зайдіть, бога ради, зайдіть.

; в. д.

Вересня 18-го

Маточко, Варваро Олексіївно!

Сього числа сталася у нас в квартирі до неможливості гірка, нічим не пояснима й несподівана подія. Наш бідний Горшков (сказати вам треба, маточко) цілком виправдався. Рішення вже давно вийшло, а сьогодні він ходив слухати остаточну резолюцію. Справа скінчилася для нього вельми щасливо. Яка там була провина на ньому за недбальство й необережність — на все вийшло повне відпущення. Присудили виправити з купця на його користь чималу суму грошей, отже, він і достатками дуже поправився, та й честь його від плями звільнилася, і все стало краще,— одно слово, цілком здійснилося його бажання. Прийшов він сьогодні о третій годині додому. На ньому образу свого не було, блідий як полотно, губи в нього трусяться, а сам усміхається — обняв дружину, дітей. Ми всі юрбою ходили до нього поздоровляти його. Він був дуже зворушений нашим учинком, кланявся на всі боки, тис у кожного з нас руку по кілька разів. Мені навіть здалося, що він і виріс, і випрямився та що в нього вже й сльозинки нема в очах. Такий

схвильований був, сердешний. Двох хвилин не міг постояти на місці; брав у руки все, що йому траплялося, потім знову кидав, безперестань усміхався й кланявся, сідав, уставав, знову сідав, говорив бозна-що таке — каже: "Честь моя, честь, добре ім'я, діти мої",— і як говорив! Аж заплакав. У більшості з нас теж навернулися сльози. Ратазяєв, видно, хотів його підбадьорити і сказав: "Де там про честь дбати, коли нічого жувати; гроші, батечку, гроші головне; ось за що богові дякуйте!" — і тут же його по плечу поплескав. Мені здалося, що Горшков образився, тобто не те щоб просто невдоволення висловив, а тільки подивився якось чудно на Ратазяєва та руку його з плеча свого зняв. А перше цього б не було, маточко! Втім, різні бувають вдачі. Ось я, приміром, на таких радощах гордівником би себе не показав; адже часом, рідна моя, і поклін зайвий зробиш, і приниження виявиш не через що інше, як від припадку доброти душевної та від зайвої лагідності серця... Втім, не про мене тут і річ! "Так,— каже,— і гроші добре; слава богу, слава богу!.." І далі весь час, як ми в нього були, твердив: "Слава богу, слава богу!.." Дружина його замовила обід делікатніший і багатший. Хазяйка наша сама для них куховарила. Хазяйка наша почасти добра жінка. А до обіду Горшков на місці не міг усидіти. Заходив до всіх у кімнати, кликали чи не кликали його. Так собі ввійде, усміхнеться, присяде на стілець, скаже щось, а то й нічого не скаже — і піде. У мічмана навіть карти в руки язяв; його й посадили грати за четвертого. Він пограв, пограв, наплутав у грі, зробив три-чотири ходи й кинув грати. "Ні, — каже,— я ж так, я, — каже, — це тільки так",— і пішов від них. Мене зустрів у коридорі, узяв мене за обидві руки, подивився мені просто в вічі, тільки так чудно; потис мені руку й відійшов, і все усміхаючись, але якось важко, химерно усміхаючись, наче мертвий. Дружина його плакала з радощів; весело так усе в них було, по-святковому. Пообідали вони хутко. От по обіді він і каже дружині: "Слухай, душенько, я ось трохи приляжу",— та й пішов на ліжко. Підкликав до себе дочку, поклав їй на голову руку й довго-довго гладив по голівці дитину. Потім знову повернувся до дружини: "А що ж Петенька? Петя наш,— каже,— Петенька?.." Дружина— перехрестилась та й відповідає, що він же вмер. "Так, так, знаю, все знаю, Петенька тепер у царстві небесному". Дружина бачить, що він сам не свій, що подія зовсім потрясла його, й каже йому: "Ви б, душенько, заснули".—

"Еге, добре, я зараз... я трошки",— тут він відвернувся, полежав трохи, потім обернувся, хотів сказати щось. Дружина не розчула, спитала його: "Що, мій друже?" А він не відповідає. Вона почекала трошки — ну, думає, заснув,— і вийшла на часинку до хазяйки. За годину вернулася — бачить, чоловік ще не прокинувся й лежить собі, не ворухнеться. Вона думала, що спить, сіла й стала робити щось. Вона розповідає, що працювала з півгодини і так заглибилася в думки, що навіть не пам'ятає, про що думала, каже тільки, що забула про чоловіка. Аж раптом вона отямилась від якогось тривожного відчуття, і гробова тиша в кімнаті вразила її передусім. Вона подивилася на ліжко й бачить, що чоловік лежить усе в одному положенні. Вона підійшла до нього, зсмик-нула укривало, дивиться — а він уже холоднісінький,— умер, маточко, вмер Горшков, раптово вмер, наче його громом убило! А чого вмер — бог його знає. Мене це так тяжко вразило, Варенько, що я досі отямитися не можу. Не віриться щось, щоб так просто могла вмерти людина. Отакий бідолаха, горопаха цей Горшков! Ох, доля, доля яка! Дружина в сльозах, така перелякана. Дівчинка кудись у куток забилася.! У них там сум'яття таке йде; слідство медичне робитимуть... напевно вам не можу сказати. Тільки жаль, ох, як жаль! Сумно подумати, що отак справді ні дня, ні години не відаєш... Загинеш отак нізащо...

Ваш

Макар Дєвушкін. Вересня 19-го

Шановна добродійко, Варваро Олексіївно!

Спішу повідомити, вас, друже мій, що Ратазяєв знайшов мені роботу в одного письменника. Приїздив якийсь до нього, привіз до нього такий грубий рукопис — слава богу, багато роботи. Тільки так нерозбірно писано, що не знаю, як і до діла взятися; вимагають, щоб швидше. Щось усе про таке писано, що мовби й не тямиш... По сорок копійок з аркуша умовились. Я до того все це пишу вам, рідна моя, що будуть тепер сторонні гроші. Ну, а тепер прощайте, маточко. Я вже просто й до роботи. Еаш вірний друг •

Макар Дєвушкін.

Вересня 23-го

Дорогий друже мій,

Макаре Олексійовичу!

Вже третій день, друже мій, як я вам нічого не писала, а в мене було багато, багато турбот, багато тривоги.

Позавчора був у мене Биков. Я була сама, Федора кудись ходила. Я відчинила йому і так злякалась, коли його побачила, що не могла рушити з місця. Я почувала, що зблідла. Він увійшов своїм звичаєм з гучним сміхом, узяв стілець і сів. Я довго не могла отямитися, нарешті сіла в куток за роботу. Він незабаром перестав сміятися. Здається, мій вигляд вразив його. Я так схудла останнім часом; щоки й очі мої позападали, я була бліда, як хустка... справді, мене важко пізнати тому, хто знав мене перед роком. Він довго й пильно дивився на мене, нарешті знову розвеселився. Сказав щось таке; я не пам'ятаю, що відповіла йому, і він знову засміявся. Він сидів у мене цілу годину; довго розмовляв зо мною; де про що розпитував. Нарешті, перед прощанням, він узяв мене за руку й сказав (я вам пишу від слова й до слова): "Варваро Олексіївно! Між нами мовити, Ганна Федорівна, ваша родичка, а моя близька знайома й приятелька, препідла жінка. (Тут він ще назвав її одним непристойним словом). Збила вона й вашу сестрицю в перших з путі й вас занапастила. З мого боку і я в цьому випадку падлюкою себе показав, та що ж, діло житейське". Тут він зареготав з усієї сили. Потім додав, що він красномовно говорити не мастак та що головне, те, що пояснити було треба й про що обов'язки благородства веліли йому не мовчати, вже він сказав і стисло переходить до решти. Тут він заявив мені, що просить руки моєї, що за обов'язок свій вважає повернути мені честь, що він багатий, що він забере мене після весілля в своє степове село, що він хоче там зайців полювати; що до Петербурга він ніколи

більше не приїде, бо в Петербурзі гидко, що в нього є тут у Петербурзі, як він сам висловився, негідний небіж, котрого він заприсягся позбавити спадщини, і власне задля цього, тобто бажаючи мати законних спадкоємців, просить руки моєї, що це головна причина його сватання. Потім він зуважив, що я дуже бідно живу, що не дивно, коли я хвора, проживаючи в такій хатині, передрік мені неминучу смерть, якщо я хоч місяць так залишуся; сказав, що в Петербурзі квартири гидкі і, нарешті, що чи не треба мені чого?

Я була така вражена його сватанням, що сама не знаю, чого заплакала. Він сприйняв мої сльози як подяку і сказав мені, що він завжди був певен, що я добра, чутлива і вчена дівчина, але що він не перше, проте, зважився на сей захід, як розвідавши найдокладніше про мою теперішню поведінку. Тут він розпитував про вас, сказав, що про все чув, що ви благородних правил людина, що він з свого боку не хоче бути винним вам і що чи досить буде вам п'ятисот карбованців за все, що ви для мене зробили? Коли ж я пояснила йому, що ви для мене те зробили, чого ніякими грішми не оплатиш, то він сказав мені, що все дурниці, що все це романи, що я ще молода й вірші читаю, що романи гублять молодих дівчат, що книжки тільки моральність псують та що він не терпить жодних книжок; радив прожити його роки й тоді про людей говорити; "тоді,— додав він,— і людей пгзнаєте". Потім він сказав, щоб я розміркувала про його пропозиції, що йому вельми буде неприємно, якщо я такий важливий крок зроблю нерозважно, додав, що нерозважність та захоплення гублять юність недосвідчену, але що він дуже бажає дістати від мене сприятливу відповідь, що в противному разі він муситиме одружитися в Москві з купчихою, бо, каже він, "я заприсягся негідника небожа позбавити спадщини". Він силоміць залишив у мене на п'яльцях п'ятсот карбованців, як він висловився, на цукерки; сказав, що в селі я розтовстію, як перепічка, що буду в нього як сир у маслі купатися, що в нього тепер страшенно багато турбот, що він цілий день у справах протинявся та що тепер між ділом забіг до мене. Тут він пішов. Я довго думала, я багато передумала, я мучилась, думаючи, друже мій, врешті я вирішила. Друже мій, я вийду за нього, я повинна згодитися на його сватання. Якщо хто може звільнити мене від

моєї ганьби, повернути мені чесне ім'я, одвернути від мене бідність, нестатки та нещастя в майбутньому, то це єдино він. Чого ж мені сподіватися від прийдешнього, чого ще питатися в долі? Федора каже, що свого щастя втрачати не треба: каже — що ж в такому разі й називається щастям? Я принаймні не бачу іншого шляху для себе, безцінний друже мій. Що мені діяти? Роботою я й так усе здоров'я зіпсувала; робити постійно я не можу. В люди йти? — Яз нудьги зачахну, до того ж я нікому не догоджу. Я хвора зроду і тому завжди буду тягарем на чужих руках. Звичайно, я й тепер не в рай іду, але ж що мені діяти, друже мій, що ж мені діяти? З чого вибирати мені?

Я це просила у вас порад. Я хотіла обміркувати сама. Рішення, яке ви прочитали зараз, незмінне, і я про нього негайно повідомляю Викова, котрий і без того квапить мене з остаточним рішенням. Він сказав, що в нього справи не ждуть, що йому треба їхати та що не відкладати ж їх через дурниці. Знає бог, чи буду я щаслива, в його святій, недовідомій владі доля моя, але я вирішила. Кажуть, що Биков людина добра; він шануватиме мене; може, й я теж шануватиму його. Чого ж сподіватися більше від нашого шлюбу?

Повідомляю вас про все, Макаре Олексійовичу. Я певна, ви зрозумієте всю тугу мою. Не відвертайте мене від мого наміру. Зусилля ваші будуть марні. Зважте в своєму власному серці все, що змусило мене так зробити. Я дуже тривожилась спочатку, але тепер я спокійніша. Що попереду, я не знаю. Що буде, те буде, як бог пошле!..

Прийшов Биков; я кидаю листа незакінченим. Багато ще хотіла сказати вам. Биков уже тут!

В. Д.

Вересня 23-го

Маточко, Варваро Олексіївно!

Я, маточко, поспішаю вам відповідати; я, маточко, >поспішаю вам заявити, що я вражений. Усе це якось не той... Учора ми поховали Горшкова. Еге, це так, Варенько, це так; Биков повівся благородно; тільки от бачите, рідна моя, так ви й погоджуєтесь. Звісно, у всьому воля божа; це так, це неодмінно повинно бути так, тобто тут воля божа неодмінно повинна бути; і промисл творця небесного, звичайно, і благий і недовідомий, і доля теж, і вона так само. Федора теж вам співчуває. Звичайно, ви щасливі тепер будете, маточко, в достатках будете, моя голубонько, ясочко моя, ненаглядна ви моя, ангелятко моє,— тільки от бачите, Варенько, як же це так скоро?.. Авжеж, справи... в пана Бикова є справи — звісно, в кого нема справ, і в нього теж вони можуть трапитися... бачив я його, як він від вас виходив. Показний, показний мужчина; і дуже навіть показний мужчина. Тільки все це якось не так, не в тому саме річ, що він показний мужчина, та я тепер якось сам не свій. Тільки ось як же ми тепер листи одне до одного писатимемо? Я ж то, я ж то як же сам зостанусь? Я, ангелятко моє, все зважую, все зважую, як ви писали мені там, у серці моєму все це зважую, причини ці. Я вже двадцятий аркуш закінчував переписувати, а тим часом ці події зайшли! Маточко, це ж ви їдете, то й закупки вам різні зробити треба, черевички різні, платтячко, а ось у мене до речі й магазин є знайомий на Гороховій; пам'ятаєте, як ще я вам усе його описував. Та ні ж! Як же ви, маточко, що ви! Вам же не можна тепер їхати, зовсім не можна, ніяк не можна. Вам же треба купівлі великі робити та й екіпаж заводити. До того ж і погода тепер негарна; ви гляньте-но, дощ як з відра ллє, і такий мокрий дощ,-та ще... ще те, що вам холодно буде, моє ангелятко; сердечку вашому буде холодно! Ви ж ось боїтесь чужої людини, а їдете. А я ж на кого тут сам зостануся? Та ось Федора каже, що вас щастя жде велике... але ж вона баба буйна і мене занапастити хоче. Підете ви до всеношної сьогодні, маточко? Я б пішов на вас подивитися. Воно правда, маточко, цілковита правда, що ви дівчина вчена, доброчесна й чутлива, тільки нехай уже він краще одружується з купчихою! Як ви гадаєте, маточко? Нехай уже краще з купчихою одружується! Я до вас, Варенько ви моя, як смеркне, то й забіжу на годинку. Тепер же рано смеркає, то я й забіжу. Я, маточко, до* вас неодмінно на годиночку прийду сьогодні.

Ось ви тепер ждете Викова, а як він піде, то тоді... Ось почекайте, маточко, я забіжу...

Макао Дєвушкін. Вересня 27-го

Друже мій, Макаре Олексійовичу!

Пан Биков сказав, що в мене неодмінно має бути три дюжини сорочок голландського полотна. То треба якнайшвидше підшукати білошвейок для двох дюжин, а часу в нас дуже мало. Пан Биков сердиться, каже, що з цим ганчір'ям страшенно багато рахуби. Весілля наше через п'ять днів, а другого дня після весілля ми їдемо. Пан Биков квапиться, каже, що на дурниці не треба гаяти багато часу. Я змучилася від клопоту й ледве на ногах стою. Діла страшна сила, а, далебі, краще, якби цього нічого не було. Та ще: в нас бракує блонд і мережива, то от треба б прикупити, бо пан Биков каже, що він не хоче, щоб дружина його як куховарка ходила, та що я неодмінно повинна "втерти носа всім поміщицям". Так він сам каже. То от, Макаре Олексійовичу, зверніться, будь ласка, до мадам Шіфон на Горохову й попросіть, по-перше, надіслати до нас білошвейок, а по-друге, щоб і сама потурбувалась заїхати. Я сьогодні хвора. На новій квартирі у нас так холодно і страшний безлад. Тіточка пана Бикова ледве дихає від старості. Я боюсь, щоб не вмерла до нашого від'їзду, але пан Биков каже, що нічого, очуняє. В домі в нас безлад страшний. Пан Биков з нами не живе, то люди всі розбігаються бозна-куди. Трапляється, що сама Федора нам прислужує; а камердинер пана Бикова, котрий наглядає за всім, уже третій день не знати де пропадає. Пан Биков заїздить щоранку, все сердиться і вчора побив прикажчика дому, за що мав неприємності з поліцією... Не було з ким і листа до вас послати. Пишу по міській пошті. Ага! Трохи була не забула найважливішого. Скажіть мадам Шіфон, щоб блонди вона неодмінно змінила відповідно до вчорашнього зразка та щоб сама заїхала до мене показати новий вибір. Та скажіть іще, що я передумала за кан-зу*; що його треба вишивати крошшу. Та ще: літери для вензелів на хустках вишивати тамбуром; чуєте? тамбуром, а не гладдю. Глядіть же не забудьте, що тамбуром! Ось іще мало не забула!

Перекажіть їй, бога ради, щоб листики на пелерині шити підвищено, вусики та шипи кордонне, а потім обшити комір мереживом або широкою фальбалою2. Будь ласка, перекажіть, Макаре Олексійовичу.

Ваша

В. Д.

Р. Э. Мені так совісно, що все мучу вас моїми дорученнями. Ось і позавчора ви цілий ранок бігали. Але що діяти! У нас в домі нема ніякого порядку, а я сама нездорова. То не досадуйте на мене, Макаре Олексійовичу. Така нудьга! Ох, що це буде, друже мій, любий мій, добрий мій Макаре Олексійовичу! Я й заглянути боюсь у моє майбутнє. Я все щось передчуваю і наче в чаду якомусь живу.

Р. Э. Бога ради, мій друже, не забудьте чогось із того, що я вам оце казала. Я все боюсь, щоб ви як-небудь не помилилися. Пам'ятайте ж, тамбуром, а не гладдю.

В. Д.

Вересня 27-го

Шановна добродійко, Варваро Олексіївно!

Доручення ваші всі виконав ретельно. Мадам Шіфон каже, що вона вже сама думала обшивати тамбуром; що це пристойніше, чи що, вже не знаю, добре не втямив. Та ще, ви там фальбалу написали, то вона й про фаль-балу казала. Тільки я, маточко, й забув, що вона мені про фальбалу казала. Пам'ятаю тільки, дуже багато казала; така погана баба! Що пак таке? Та ось вона сама вам усе розкаже. Я, маточко моя, зовсім замотався. Сьогодні я й на посаду не ходив. Тільки ви, рідна моя, даремно зневіряєтесь. Для вашого спокою я ладен усі

1 к а н з у — легка кофточка без рукавів (франц.). 2фальбалою — оборкою {франц.).

магазини оббігати. Ви пишете, що в майбутнє заглянути боїтеся. Та сьогодні ж о сьомій годині все знатимете. Мадам Шіфон сама до вас приїде. То ви й не зневіряйтесь; надійтеся, маточко; ачей і все влаштується на краще — от. Так теє, я все фальбалу ту кляту — ех, ця мені фальбала, фальбала! Я б до вас забіг, ангелятко, забіг би, неодмінно б забіг; я вже й так до воріт вашого будинку разів зо два підходив. Та все Биков, тобто я хочу сказати, що пан Биков усе сердитий такий, то от воно й не той... Ну, та що вже!

Макар Дєвушкін.

Вересня 28-го

Шановний добродію, Макаре Олексійовичу!

Бога ради, біжіть зараз до діамантщика. Скажіть йому, що серег з перлинами й смарагдами робити не треба. Пан Биков каже, що занадто пишно, що це кусається. Він сердиться; каже, що йому й так витрусило кишеню й що ми його грабуємо, а вчора сказав, що коли б наперед знав та відав про такі витрати, то й не зв'язувався б. Каже, що тільки нас повінчають, то зараз і поїдемо, що гостей не буде і щоб я крутитися й танцювати не надіялась, що ще далеко до свят. Ось він як каже! А бог бачить, чи потрібне мені це все! Сам же пан Биков усе замовляв. Я й відповідати йому нічого не смію: він гарячий такий. Що зо мною буде!

В. Д.

Вересня 28-го

Голубонько моя, Варваро Олексіївно!

Я— тобто діамантщик каже — добре; а я про себе хотів спершу сказати, що я занедужав і встати не можу з ліжка. Ось тепер, коли надійшов час клопіткий, потрібний, то й простуди наскіпалися, лихий би їх узяв! Також повідомляю вас, що на довершення нещасть моїх і його превосходительство зволили бути суворими, і на Омеляна Івановича багато гнівалися й кричали, і під кінець зовсім змучилися, бідненькі. Ось —я й повідомляю вас про все. Та ще хотів вам написати що-небудь, тільки утрудняти вас боюся. Я ж бо, маточко, людина дурна, проста, пишу собі що попадя, то, може, ви там щось і той — ну, та що вже!

Ваш

Макар Дєвушкін. Вересня 29-го

Варваро Олексіївно, рідна моя!

Я сьогодні Федору бачив, голубонько моя. Вона каже, що вас уже завтра вінчають, а позавтра ви їдете та що пан Биков уже коні наймає. Про його превосходительство я вже повідомляв вас, маточко. Та' ще: рахунки з магазину я на Гороховій перевірив; усе вірно, та тільки дуже дорого. Тільки за віщо ж пан Биков на вас сердиться? Ну, будьте щасливі, маточко! Я радий; так, я буду радий, якщо ви будете щасливі. Я б прийшов до церкви, маточко, та не можу, болить поперек. Так ось я все про листи: хто ж тепер передаватиме їх нам, маточко? Ага пак! Ви Федору облагодіяли, рідна моя! Це добре діло ви зробили, друже мій; це ви дуже гарно зробили. Добре діло! А за кожне добре діло вас господь благословлятиме. Добрі діла не лишаються без нагороди, і доброчесність завжди увінчана буде вінцем справедливості божої, чи рано, чи пізно. Маточко! Я б вам багато хотів написати, так, щогодини, щохвилини все писав би, все писав би! В мене ще ваша книжка лишилася одна, "Бєл-кіна повісті", то ви її, знаєте, маточко, не беріть її в мене, подаруйте її мені, голубонько моя. Це не тому, що так уже мені читати її хочеться. Але самі ви знаєте, маточко, надходить зима; вечори будуть довгі; сумно буде, то от би й почитати. Я, маточко, переїду з моєї квартири на вашу стару і наймaтиму в Федори. Я з цією чесною жінкою

нізащо тепер не розлучуся; до того ж вона така роботяща. Я вашу квартиру спустілу вчора докладно оглядав. Там як були ваші п'ялечка, а на них шитво, так вони й лишилися незаймані: в кутку стоять. Я ваше шитво розглядав. Лишилися ще тут шматиночки різні. На одне писемко моє ви ниточки почали були намотувати. В столику знайшов папірчика аркушик, а на папірчику написано: "Шановний добродію, Макаре Олексійовичу, спішу" — та й усе. Мабуть, вам хтось перебив на найцікавішому місці. В кутку за ширмочками ваше ліжечко стоїть... Голубонька ви моя!!! Ну, прощайте, лрещяйтет бога ради, відповідайте мені що-небудь на це писемко мерщій.

І Макар Дєвушкін.

Вересня 30-го

Безцінний друже мій, Макаре Олексійовичу!

Все звершилося! Випав мій талан; не знаю який, але я волі господа покірна. Завтра ми їдемо. Прощаюся з вами востаннє, безцінний мій, друже мій, благодійнику мій, рідний мій! Не горюйте за мною, живіть щасливо, пам'ятайте про мене, і хай зійде на вас благословення боже! Я згадуватиму вас часто в думках моїх, у молитвах моїх. От і скінчився цей час! Я мало втішного понесу в нове життя із спогадів минулого; тим дорожчий буде спогад про вас, тим дорожчі будете ви моєму серцю. Ви єдиний друг мій; ви самі тільки тут любили мене. Я ж усе бачила, я ж знала, як ви любили мене! Усмішкою одною моєю ви щасливі були, одним рядком листа мого. Вам треба буде тепер відвикати від мене! Як ви самі тут залишитесь! На кого ви тут залишитесь, добрий, безцінний, єдиний друже мій! Лишаю вам книжку, п'яльці, початий лист; коли дивитиметесь на ці початі рядки, то думками читайте далі все, що хотілося б вам почути або прочитати від мене, все, що я написала б вам; а чого б я не написала тепер! Згадуйте про бідну вашу Вареньку, котра вас так дуже любила. Усі ваші листи лишилися в комоді у Федори, у верхній шухляді. Ви пишете, що ви хворі, а пан Биков мене сьогодні нікуди не пускає. Я вам писатиму, друже мій, я обіцяю, але ж один бог

знає, що може статися. Отже, попрощаймося тепер назавжди, друже мій, голубчику мій, рідний мій, назавжди!.. Ох, як би я тепер обняла вас! Прощайте, мій друже, прощайте, прощайте. Живіть щасливо; будьте здорові. Моя молитва буде вічно за вас. О! як мені сумно, як давить усю мою душу. Пан Биков кличе мене. Вас вічно любляча

В.

Р. Б. Моя душа така повна, така повна тепер слізьми...

Сльози душать мене, рвуть мене Прощайте. Боже! Як сумно!

Пам'ятайте, пам'ятайте вашу бідну Вареньку!

Маточко, Варенько, голубонько моя, безцінна моя. Вас завозять, ви їдете! Так, тепер краще б серце вони з грудей моїх вирвали, ніж вас у мене! Як же ви це! Ось ви плачете, і ви їдете?! Ось я від вас писемко щойно одержав, усе слізьми закапане. Виходить, вам не хочеться їхати; виходить, вас гвалтом завозять, виходить, вам жаль мене, виходить, ви мене любите! Та як же, з ким же ви тепер будете? Там вашому сердечку буде сумно, нудно й холодно. Нудьга його виссе, журба його навпіл роздере. Ви там умрете, вас там у сиру землю докладуть; за вами й поплакати не буде кому там! Пан Биков усе зайців полюватиме... Ох, маточко, маточко! На що ж це ви зважились, як же ви на такий крок зважитися могли? Що ви зробили, що ви зробили, що ви над собою зробили! Адже вас там у могилу заженуть; вони заморять вас там, ангелятко. Ви ж бо, маточко, як пір'їнка слабенькі! І я ж то де був? Чого я тут, дурень, очима лупав! Бачу, дитина дуріє, в дитини просто голівка болить! Чим би тут попросту — так ні ж, дурень дурнем, і не думаю нічого, й не бачу нічого, ніби й правий, ніби це мене й не обходить; та ще по фальбалу бігав!.. Ні, я, Варенько, підведусь; я до завтрього, може, одужаю, то от я й підведусь!.. Я, маточко, під колеса кинусь; я вас не пущу виїжджати! Та ні, що ж це справді таке? Яким правом усе це діється? Я з вами поїду; я за каретою вашою побіжу, якщо мене не

візьмете, й бігтиму щомочі, доки дух з мене вийде. Та чи ви ж знаєте, що там таке, куди ви їдете, маточко? Ви, може, цього не знаєте, то мене спитайте! Там степ, рідна моя, там степ, голий степ; ось як моя долоня гола! Там ходить баба бездушна та мужик не-освічений, п'яниця ходить. Там тепер листя з дерев пообсипалося, там дощі, там холодно,— а ви туди їдете! Ну, панові Бикову там є що робити: він там буде з зайцями; а ви що? Ви поміщицею хочете бути, маточко? Але, херувимчику ви мій! Ви погляньте-но на себе, чи скидаєтесь ви на поміщицю?.. Та як же може бути таке, Варенько! До кого ж я листи писатиму, маточко? Еге! От ви зміркуйте, маточко,— мовляв, до кого ж він листи писатиме? Кого ж я маточкою зватиму; ім'ям ласкавим таким кого називатиму? Де мені вас знайти потім, ангелятко моє? Я вмру, Варенько, неодмінно вмру; не зйесе моє серце такого нещастя! Я вас, як світло господнє, любив, як дочку рідну любив, я все в вас любив, маточко, рідна моя! І сам для вас тільки й жив самих! Я й працював, і папери писав, і ходив, і гуляв, і спосте-

реження свої паперові передавав у вигляді дружніх листів, усе тому, що ви, маточко, тут, насупроти, поблизу жили. Ви, може, цього й не знали, а це все було саме так! Еге, послухайте, маточко, !ви розміркуйте, голубонько моя любесенька, як же це може бути, щоб ви від нас поїхали? Рідна моя, адже вам їхати не можна, неможливо; просто ніякісінької можливості нема! Адже ось дощ іде, а ви слабенькі, ви застудитесь. Ваша карета промокне; вона неодмінно промокне. Тільки ви за заставу виїдете, вона й зламається; умисне зламається. Тут же в Петербурзі препаскудно карети роблять! Я й каретників цих усіх знаю; вони тільки щоб фасончик, цяцечку там якусь змайструвати, а нетривко! Заприсягну, що нетривко роблять! Я, маточко, навколішки перед паном Виковим кинуся; я йому доведу, все доведу! І ви, маточко, доведіть; резоном доведіть йому! Скажіть, що ви зостаєтесь і що ви не можете їхати!.. Ой чому це він у Москві з купчихою не одружився? Нехай би вже він там із нею одружився! Йому купчиха краща, вона йому куди більше пасувала б; це вже я знаю чому! А вас би я тут у себе тримав. Та що він вам, маточко, Биков отой! Чим він для вас раптом любий став? Ви, може, тому, що він вам фальбалу все закупає, ви, може, тому! Але що ж таке

фальбала? Навіщо фальбала? Вона ж, маточко, дурниця! Тут ідеться про життя людське, а вона ж, маточко, ганчірка — фальбала; вона, маточко, фальбала — шматина. Та я ось вам сам, ось тільки платню одержу, фаль-бали накуплю; я вам її накуплю, маточко; в мене там ось і магазинчик знайомий є; ось тільки платні дайте діждатися мені, херувимчику мій, Варенько! Ой господи, господи! То ви це неодмінно в степ із паном Виковим від'їжджаєте, без вороття від'їжджаєте! Ой маточко!.. Ні, ви мені ще напишіть, ще мені писемко напишіть про все, і коли поїдете, то й звідтіля листа напишіть. А то ж, ангеле небесний мій, це буде останній лист; а ніяк же не може так бути, щоб лист цей був останній. Бо як же ж так раптом, саме неодмінно останній! Та ні ж, я писатиму, та й ви пишіть... А то в мене й стиль тепер формується... Ой рідна моя, що стиль! Адже тепер ось я й не знаю, що це я пишу, ніяк не знаю, нічого не знаю й не перечитую, і стилю не виправляю, а пишу, аби тільки писати, аби тільки вам написати якнайбільше... Голубонько моя, рідна моя, маточко ви моя!